

Arşiv Belgelerine Göre 1917 Rus Devrimi'nin Azerbaycan Üzerindeki Etkileri

Selda Kaya Kılıç*

Giriş

Rusya'daki Şubat Devrimi ülke ekonomisinin, sosyal hayat ve askeri sistemin çökmesine rağmen Çar ve taraftarlarının ısrarı sonucunda I. Dünya Savaşı'na girilmesi sebebiyle meydana gelmiştir.¹ Çarlık rejiminin yıkılmasıyla beraber ülke yönetiminde ikili bir sistem ortaya çıkmıştır. Duma'da² Mikail V. Rodziyanko başkanlığında bir geçici hükümet kurulmuş aynı zamanda Petrograd İşçi ve Asker Sovyeti tarafından tüm üyeleri sol görüşlülere oluşan bir icra komitesi tesis edilmiştir. Geçici hükümetin Kafkasya'daki duruma hâkim olamaması üzerine 9 Mart'ta direk olarak geçici hükümete bağlı Kafkasya Özel Komitesi (Ozakom) kuruldu. Komitenin üyeleri Kafkasya bölgesinden seçildi ve merkezi Tiflis oldu.³ Ozakom, Petersburg'taki ikiliğin Kafkasya'ya taşınmasına Tiflis ve Bakü arasında siyasi farklılıkların oluşmasına yol açtı. Tiflis Menşeviklerin⁴, Bakü ise Bolşeviklerin⁵ kalesi haline geldi.⁶

Bu siyasi ikilik Azerbaycan'da çoğunluğu Ruslardan oluşan ve sol fraksiyona yönelmiş olan Sovyetler ile Müslüman Ahali Cemiyetleri Konseyi'nin arasında da görülmeye başlamıştır. Sovyetler, Azerbaycan içerisinde yalnızca Bakü'de güçlenebilmişti. Ülkedeki tüm milli Müslüman konseyleri ve siyasi partiler Merdan Topçubaşiyev'in başkanlığında bulunan Müslüman Ahali Cemiyetleri Konseyi'nin çatısı altında bulunuyordu.⁷

* Prof. Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü, Ankara/TÜRKİYE, skilic@ankara.edu.tr ORCID:0000-0002-4074-6400

1 Ramin Sadıgov, “Şubat Devriminden Sonra Rusya’da İktidar Mücadelesi: Ekim Devrimi’ne Giden Yol”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, 29/ 48 (2010), s. 116.

2 Çarlık Rusya’sında 1905-1917 yılları arasında etkin olan yasama meclisine “Duma” adı verilir.

3 Ramin Sadıgov, “Rus İhtilallerinin Azerbaycan’a Etkileri: Bağımsızlığa Giden Yol”, *Gazi Türkiyat Türkojji Araştırmaları Dergisi*, S. 16 (2015), s. 170.

4 Azınlıkta olanlar.

5 Bu grup çoğunlukta olduğu için adına Bolşevikler denilmektedir.

6 Tahir Sünbül, *Azerbaycan’daki Siyasi Partiler (1905’den Günümüze)*, Ankara Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 1996, s. 47.

7 Alper Alp, *Azerbaycan’ın Sovyetleştirilmesi*, Gazi Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2004, s. 23.

Devrimle birlikte Azerbaycan'da siyasi faaliyetlerine ara veren partiler yeniden faaliyete geçerken yeni partilerinde kurulmasına başlandı. Bu partiler Azerbaycan'daki milliyetçi görüşün yayılmasında ve bağımsızlığın kazanılması aşamasında oldukça etkili oldular. Bunlardan en etkin olanları Himmet, Müsavat, Âdem-i Merkeziyet ve İttihad partileri ile bağımsız Demokratik Grup'tur.

Aslında Azerbaycan, Kafkas ve Orta Asya ulusları arasında modern anlamda görece en köklü ve gelişkin siyasal örgütlenmelere sahip olan coğrafyalardan birisidir. Rus egemenliği karşısında oluşan siyasal bilinci hızlandıran ve modern siyasal örgütlenmelere geçişi sağlayan en önemli etmen, hiç şüphesiz Bakü'nün bir petrol kenti olarak endüstrileşmesi ve bunun toplumsal yapıda yarattığı değişimlerdir. Petrolün varlığının daha da önem kazanması ve petrol peşinden gelen yabancı sermayenin her geçen gün artması, sanayileşme, etnik gruplar arasındaki rekabet ve özellikle Ermenilerle olan çatışma ve Osmanlı İmparatorluğu içindeki milliyetçi hareketler ve Pantürkizm, Azerbaycan'da yepyeni bir siyasi entelektüel kesimin oluşmasına yol açmıştır.⁸

Azerbaycan'da Bolşevizm ve sol fraksiyon Himmet Partisi tarafından temsil edilmiştir. 1904'te kurulan 1907-1908 yıllarında baskıya maruz kalıp kapatılan parti, lider kadrosunu kaybetmesinin ardından 1917'de Bolşeviklere yakın bir görüşle siyasete girmiştir. Müsavat ve Âdem-i Merkeziyet partileri ise milliyetçi ve Türkçülük akımlarını temsil ediyordu. Osmanlı Devleti'nde yaşanan savaşlar ve Rusya hâkimiyeti altındaki Türklerin durumu Türk liberallerini Rus yandaşlarından ayırdı ve 1911'de Müsavat Partisi'ni kurmaya sevk etti. Parti, 1913'te ilan edilen genel aflla Azerbaycan'a geri dönen Mehmet Emin Resulzade'nin fikirleri etrafında şekillendi ve Ziya Gökalp'ten etkilenilen Türkçülük fikrini yaymaya başladı.⁹ 1905-1908 yılları arasında faaliyet gösteren Difai Partisi'nin devamı olan Âdem-i Merkeziyet Partisi Şubat 1917'de İsmail Gaspralı'nın¹⁰ damadı Nesip Bey Yusufbekov tarafından kuruldu. Milli ve idari özerkliği savunan parti, Rusya'daki yeni yapılanmanın federatif olması taraftarıydı. Müsavat Partisi Bakü'de, Âdem-i Merkeziyet Partisi ise Gence'de etkiliydi. 1905'te siyasi hayata giren ve 1917'de Merdan Topçubekov ve Feth Ali Hoyski tarafından tekrar canlandırılan Bağımsız

8 Vugar Akifoğlu, "Azərbaycan'da Milli Direnış, (1917-1930)", *DTCF Dergisi*, 57/2 (2017), s. 783-84.

9 Saadetin Gömeç, *Türk Cumhuriyetleri ve Topulukları Tarihi*, Akçağ Yayınları, Ankara 2003, s. 37-38.

10 Rusya'daki Türkçülük ve yenileşme hareketinin en önde gelen temsilcisi olarak kabul edilen İsmail Gaspralı 1851'de, Kırım'ın Bahçesaray şehri yakınlarındaki Avcıköy'de doğmuştur. Daha fazla bilgi için bkz. Mustafa Toker, "İsmail Gaspralı ve Dilde Birlik Fikri Üzerine", dergipark.gov.tr/download/article-file/258101, s. 32.

Demokratik Grup ise, liberal milliyetçi bir görüşe sahipti. Müsavat ve Âdem-i Merkeziyet partileriyle birleşmemiş olmasına rağmen aynı siyasi düşünceye sahipti. İttihad Partisi ise şeriat düzenini savunmakta olup, ümmeti yıkacağı endişesiyle tüm milliyetçi fikirlere karşıydı. Müslümanları Avrupa emperyalizminden koruyacak merkeziyetçi ve demokratik bir Rus cumhuriyeti kurulmasına taraftardı.¹¹

Partilerin geleceğe yönelik kesin hedefleri olmamakla beraber bu dönemde gerçekleştirdikleri en önemli girişim Kafkasya Müslümanları Kongresi'ni 15-20 Nisan 1917'de Bakü'de toplamış olmalarıdır. Kuzey Kafkasya, Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan'daki Türk ve Müslüman temsilcilerin çağırıldığı Kongre'nin amacı Kafkasya Müslümanlarının siyasi hareket şeklini ve devrimden neler beklediklerini belirlemektir.¹² Kongrede İttihad Partisi'nin başını çektiği muhafazakâr grup Rusya Müslümanlarının merkezi bir yapının altında birleşmesini, Himmet Partisi öncülüğündeki sosyalist grup merkeziyetçi bir halk cumhuriyeti kurulmasını istemiştir. Her ikisi de Rusya'nın bütün olarak kalması gerekliliğini savunmuştur. Buna karşılık Müsavat ve Âdem-i Merkeziyet partileri ise federal bir devlet kurulmasını savunmuşlardır.¹³ Oturumlarda çeşitli sorunlar dile getirilmiş ve tartışmalar yapılmıştır. Geçici Hükümet'e sunulan kongre kararları şu şekildedir.

- Milli mahalli ve federatif prensiplere dayanan demokratik cumhuriyetler kurulması,
- Kendilerine ait ayrı toprakları olmayan Müslüman halklara ulusal ve kültürel özerklik verilmesi,
- Rusya'daki bütün Müslüman halkların kültürel ve dini işlerini düzenlemek için merkezi bir Müslüman teşkilatı kurulmasıdır.¹⁴

Şubat devrimi ile başlayan Rusya'daki Türklerin özerklik ve bağımsızlık talepleri Ekim Devrimiyle artmakla birlikte bu siyasi ortamda gerçekleşme imkânına kavuşacaktır.

Ekim Devrimi'nin Güney Kafkasya'daki Siyasi Etkileri

Kerenski Hükümeti'nin ülkenin ekonomik çöküşünü ve halkın halini umursamaksızın I. Dünya Savaşı'ndan çekilmemesi hayal kırıklığına yol açmıştı.

11 Sünbül, *agt.*, s. 49-52.

12 Mirza Bala Mehmetzade, *Milli Azerbaycan Hareketi*, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, Ankara 1991, s. 48.

13 Sünbül, *agt.*, 52.

14 Alp, *agt.*, s. 30.

Bu durum hükümetin karşısında yer alan Bolşeviklerin “*ilhaksız ve tazminatsız barış!*” sloganı ile güçlenmesine ve Ekim Devrimi (7 Kasım 1917) ile Geçici Hükümeti devirerek idareyi ele almasına sebep oldu. Fakat devrim ülkeyi “Çar yanlısı Beyaz Ordu” kuvvetleri ile “Bolşevik Kızıl Ordu” arasında büyük ve kanlı bir iç savaşa sürükledi.

Lenin¹⁵ iktidara gelmesinin ardından 15 Kasım 1917’de “*Rusya Halkları Beyannamesi*” ve 3 Aralık’ta “*Rusya’nın ve Doğu’nun Bütün Müslüman Emekçilerine*” hitaben bir yazı hazırlayarak Müslüman milli unsurların desteğini kazanmaya çalışmıştır.¹⁶ Beyanname ile Rus halklarının eşit olduğu, bağımsız olma haklarının bulunduğu ve hatta Rusya’dan dahi ayrılacakları, milli dini sınırlamaların kaldırıldığı ve serbestçe gelişmelerinin sağlanacağı belirtilmiştir. 3 Aralık tarihli yazı da ise “*kendi milli hayatınızı hür ve engelsiz olarak kurunuz. Bu sizin hakkınızdır. Biliniz ki sizin hakkınız Rusya’nın bütün Müslümanlarının hakları gibi, ihtilal ve onun iktidarı tarafından korunacaktır*” denilerek güvence verilmiştir.¹⁷

Bu vaatler Türkistan Türkleri ve Azerbaycan arasında bağımsızlık için bir umut ışığı yakmıştır. Hatta Müsavat Partisi bile devrimin ilk zamanlarında bütün milletlere kendi kaderlerini tayin hakkı vermesinden dolayı Bolşevikleri desteklemiştir. Eser ve Menşeviklerin “tek ve bölünmez Rusya” söylemine karşılık kendi haklarını temin ve hatta Rusya’dan ayrılma vaadini veren Bolşeviklere yakınlaşmıştır.

Bolşeviklerin yönetimi ele geçirmesiyle birlikte Azerbaycan’da güçlü oldukları tek yer Sovyet taraftarı olan Bakü Sovyeti’nin önemi arttı. Devrim öncesinde kurulan Toplumsal Güvenlik Komitesi’nin yetkilerinin alınarak, Bakü Sovyeti’ne verilmesi talebi yönetimde yer alan Menşevik, Eser ve Taşnak partilerine mensup üyeler tarafından kabul olunmadı. Bolşeviklerin baskılarının artması sonucunda Bakü Sovyeti tüm yetkileri ele geçirdiği gibi Petrograd’daki İhtilal Hükümeti’ne bağlı kalacağını ilan etti.¹⁸ Lenin’in desteğiyle Bakü Sovyeti’nin başkanlığına Stepan

15 Ashında Lenin, Çarlık Rusya’nın dağılmasıyla Bolşevik İhtilali’nin temelini oluşturan sosyalizmin Azerbaycan’da ve diğer ülkelerde yayılması yönünde çalışmalar yapmıştır. Çarlık Rusya’nın diğer idarecileri gibi Lenin de, Orta Asya ve Bakü’deki petrol kaynaklarıyla yakından ilgilenmiştir. Çünkü bu bölgelerin yeraltı kaynakları, Rus sanayiini dünya pazarı seviyesine yükseltecek bir güce sahiptir (Asadullayev 35). Akifoğlu, agm., s. 780.

16 Halil Bal, *Azerbaycan Cumhuriyeti’nin Kuruluş Mücadelesi (1914-1918)*, İstanbul Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 1996, s. 60.

17 Hüseyin Baykara, *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesi Tarihi*, Azerbaycan Halk Yayınları, İstanbul 1975, s. 7-8.

18 Sadıgov, agm., s. 174-175.

Şaumyan getirilirken, yönetimde M.B. Basın, N.P. Vatsek, Alyoşa, Çaparidze gibi önde gelen Bolşevikler yer aldı.¹⁹ Şaumyan, Bakü'ye geldikten sonra Ermeni Taşnak Partisi ile anlaşarak 31 Mart 1918'de Bakü'de Türklere karşı bir katliam yaptı. Birkaç gün içinde 17.000'i aşkın masum Azerbaycan Türkün ölümüne sebep oldu. Tüm bu gelişmelerle birlikte Azerbaycan'ın halk kitleleri, Müsavat Partisi etrafında birleşti ve Azerbaycan'a özerklik verilmesi gündeme geldi. Ancak özerklik düşüncesine karşı olan S. Şaumyan, Azerbaycan'ın kendi kaderini belirleme talebini kasıtlı olarak tahrif ederek, milliyetçilerin kendi kaderlerini belirleme talebi olarak sundu. Gerçekte ise Kafkas milletlerinin kendi kaderlerini belirleme taleplerine karşı düşman tarafında olup, bu olguyu Rusya'ya karşı ihanet olarak deklare ediyordu.²⁰

Genel olarak baktığımızda, Bolşevik Devriminin, Güney Kafkasya'da doğurduğu en önemli sonuçlardan birisi bölgedeki Azeri, Gürcü ve Ermenilerin bir çatı altında toplanması olmuştur. Maveray-ı Kafkasya Komiserliği Azeri, Gürcü ve Ermenilerin temsil edildikleri bir federasyon Hükümeti mahiyetinde idi. Komiserlikte alınacak kararlar öncelikle Azeriler, Gürcüler ve Ermenilerin kendi kurdukları milli meclislerinde görüşülür daha sonra da Komiserlikte karara bağlanırdı. Ancak şunu belirtmek gerekir ki, bu üç millet böyle bir federasyon hükümeti çatısı altında siyasî koşulların zorlamasıyla bir araya gelmişlerdi. Zira Azerilerin, Gürcülerin ve Ermenilerin amaçları ve çıkarları birbiri ile çelişiyordu. Gürcüler, savaşın başından beri Almanya'ya yakınlık duyuyorlardı; Ermeniler, Rusya ve İtilaf Devletleri'nin yardımıyla Kafkaslar 'da ve Doğu Anadolu'da bağımsız bir Ermenistan kurmak istiyor ayrıca Akdeniz'e uzanan büyük bir Ermenistan'ın hayaliyle yaşıyorlardı; Azeriler ise ırk, din ve dil bağları olan Türkiye'den başka bir devletin kendilerinin yanında olmayacağını biliyorlardı.²¹

Bolşeviklerin idareyi ele geçirmesinden kaynaklanan hoşnutsuzluk sonucunda Güney Kafkasya'daki Bolşevikler dışındaki diğer siyasî partiler Sovyet Rusya egemenliğini kabul etmediklerini beyan ederek 11 Kasım'da Kurucu Meclis toplanıncaya kadar bölgeyi idare etmek üzere Tiflis'te Maveray-ı Kafkasya Komiserliği (Zakavkom) adlı bir hükümet kuruldu. Komiserlikte her devletin kendi grubu olup bir temsilcisi bulunuyordu. Azerbaycan, Mehmet Emin Resulzade

19 Vasif Qafarov, "Ekim 1917 Devriminden Sonra Bolşevik Rusya'nın Azerbaycan Siyaseti ve Bakü Sorunu", Gazi Akademik Bakış, 2 /3 (2008), s. 140.

20 Qafarov, agm., s. 781.

21 Şahin Doğan, *Rus Kaynaklarına Göre Doğu Anadolu'daki Ermeni Faaliyetleri (1914-1918)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş 2007, s. 83.

tarafından temsil edilmekteydi. Komiserliğin ilk kabinesi “komiser” denilen on bir bakandan oluşmaktaydı. Siyasal konularda daha deneyimli olan Gürcüler kabinede önemli görevlerde yer aldı. Kabine şu şekildeydi: E. P. Gegeçkori Başkan, Dışişleri Komiseri, A.İ. Çhenkeli İçişleri Komiseri, S. Alekseyev Adalet Komiseri, K. Karikciyan Maliye Komiseri, H. Ohanyan Kamu Hizmetleri Komiseri, G. Ter Gazanyan Tabii Kaynaklar Komiseri, D. Donskoy Savunma Komiseri, A.V. Neruchev Ziraat Komiseri idi. Üç Azeri Komiser ise A. Kesmemmedov Devlet Denetim Komiseri, K. Malik Aslanov Ulaştırma Komiseri ve Caferov Ticaret ve Sanayi Komiseri idi.

Mavera-yı Kafkas Komiserliği, 18 Kasım’da yayımladığı bildiri de görevini kurucu meclis toplanıncaya kadar devam ettireceğini fakat meclisin toplanması mümkün olmadığı takdirde Kafkasya’dan meclis için seçilen vekiller heyetine tabi olacağını ilan etti.²²

26-28 Kasım 1917’de Güney Kafkasya da 60.000 seçmene bir temsilci esasıyla yapılan seçimlerde²³ Menşevikler 11, Müsavat 10, Taşnaksutyun 9, Müslüman Sosyalist grup 2, Bolşevik, Eser, Himmet ve İttihad partileri ise birer vekil çıkarabildi.²⁴ Ocak 1918 tarihinde toplanan Rusya Kurucular Meclisi Bolşevik vekillerin azınlıkta kalması üzerine feshedildi.

Kurucu meclisin feshedilmesi üzerine²⁵ Güney Kafkasya vekilleri Mavera-yı Kafkasya Komiserliği’nin üst meclisi ve karar alma organı olacak olan diyet meclisi yerine geçen Seym’i kurdular. Komiserlik Seym’de alınan kararları uygulamakla görevlendirildi.²⁶ Mavera-yı Kafkas Komiserliği içerisinde Gürcistan, Ermenistan

22 Tadeusz Swietochowski, *Russian Azerbaijan, 1905-1920: The Shaping of National Identity in a Muslim Community*, Cambridge University Press, Cambridge 2004, s. 106-107.

23 Güney Kafkasya’daki toplam 2.455.274 oyun dağılımı şöyleydi: Menşevikler 661.934, Müsavat 615.816, Taşnaksutyun 558.400, Müslüman sosyalist grup 159.770, Es-er 117.522, Bolşevikler 95.581, Himmet 84.748 ve İttihad 66.504. (Swietochowski, *age.*,107.)

24 Qafarov, agm., 141.

25 Güney Kafkasya’da Kurucu Meclis için seçilen temsilciler Petrograd’daki bu gelişme üzerine bölgeye geri dönmüş ve Mavera-yı Kafkasya Komiserliği tarafından siyasi gelişmelerin değerlendirilmesi için 23 Ocak 1918 tarihinde yapılacak olan bir toplantıya çağrılmışlardır. Bu toplantıda yapılan müzakereler sonucunda da Güney Kafkasya’nın yasama organı olacak “Seym’in” kurularak 23 Şubat 1918 tarihinde toplanmasına karar verilmiştir. 23 Şubat 1918 yılında Güney Kafkasya’nın yasama meclisi olan Seym bölgeden seçilen 112 milletvekilinin katılımıyla ilk oturumunu gerçekleştirmiştir. Şahin Doğan, *Rus Kaynaklarına Göre Doğu Anadolu’daki Ermeni Faaliyetleri (1914-1918)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş 2007, s. 83.

26 Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya: XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri (1789-1919)*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 1970, s. 462.

ve Azerbaycan tamamen kendi iç işlerinde bağımsızdılar. Her biri kendi milli menfaatlerine uygun olarak teşkilatlanmalarını sağlamış ve menfaatlerini gerçekleştirmeye çalışıyorlardı.²⁷ Rus ordusu ve devlet teşkilatında görev almış olan Gürcü ve Ermeniler bu teşkilatlarla ilgili olarak daha tecrübeli olduklarından avantajlı bir konuma sahiptirler. Bu görevlerden uzak tutulmuş olan Türk-İslam toplulukları ise devlet teşkilatı ve ordu kurulması aşamasında oldukça zorlandılar.²⁸

Seym'de Menşevikler 33, Müsavat 30 ve Taşnaksütyun 27 üyeye sahipti. Seym başkanlığına, komiserliğinde başkanlığını yapmış olan Gegeçkori²⁹ getirildi.

Mavera-yı Kafkas Komiserliği³⁰ ve Seym'in bu dönemde üstlenmiş olduğu en önemli görev Kafkasya'daki barış ortamının sağlanmasıydı. 1917 yılı sonunda Kafkas Cephesi'nin dağılmasının ardından yapılan 18 Aralık 1917 tarihli Erzincan Mütarekesi Sovyet Rusya Hükümeti ile değil Osmanlı Devleti ile Komiserlik ve Rus ordusu kumandanlığı arasında imzalanmıştır. Böylelikle Komiserlik, Osmanlı Devleti tarafından tanınmıştır.³¹ Seym, Brest-Litovsk'de yapılan barış görüşmelerine Vehip Paşa tarafından çağırılmasına rağmen Sovyet hükümeti ile beraber olamayacağını belirterek reddetmiştir. Barış görüşmelerine tek başına katılacağını bildirmişti.³² Ancak 3 Mart 1918'de Sovyet Rusya ile Osmanlı Devleti arasında imzalanan Brest-Litovsk Anlaşması ile Kars, Ardahan ve Batum'un Osmanlı Devleti'ne bırakılacak olması Osmanlı Devleti ile Seym arasındaki ilişkileri germiştir. İki ülke arasında 14 Mart'ta başlayan Trabzon Müzakereleri, Batum'un durumu hakkında karar verilememesi üzerine sonuçsuz kalmıştır. Seym,

27 Nurcan Toksoy, "Rusya'nın Trans-Kafkasya Politikası ve Komiserlikle Münasebetleri, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, XVI/47, s. 502.

28 Selma Yel, "Azerbaycan Cumhuriyeti Devleti'nin Kuruluşunda Türkiye'nin Yardımları İlhak Amacına mı Yönelikti?", Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, S. 24 (1999), s. 564.

29 Maveray-ı Kafkasya Komiserliği'nin üyeliğine seçilen kişiler ve görev dağılımları şöyledi: E. Gegeçkori (Komiserliğin Başkanı, Çalışma ve Dışişleri Komiseri), A. Çhenkeli (İçişleri Komiseri), D. Donskoy (Askeri ve Deniz Komiseri), H. Karçikyan (Maliye Komiseri), Ş. V. Aleksiyeve Meshiyev (Eğitim ve Adalet Komiseri), M. Caferov (Ticaret ve sanayi Komiseri), H. Melik Aslanov (Ulaştırma Komiseri), A. Neruçev (Ziraat Komiseri), G. Ter- Gazaryan (İaşe Komiseri), A. Ohancanyan (Sosyal Güvenlik Komiseri), H. B. Mehmedov (Devlet Müfettiş Komiseri). Listedenden anlaşılacağı gibi Komiserliğin 11 üyesinin üçü Gürcü, üçü Azeri, üçü Ermeni ve ikisi de Rüstür Şahin, E., *Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2002, s. 115-116.

30 Maveray-ı Kafkasya Komiserliği (Zakavkom), Maveray-ı Kafkasya Komiserliği'nin Rusçası olan Zakavkazskiy Komissariat'ın kısaltılmış hali.

31 Kurat, *age.*, 464.

32 Baykara, *age.*, 249.

28 Mart'ta yapılan Türk askerî harekâtı üzerine anlaşmayı tanımak zorunda kalmıştır.³³

Seym, barışın sağlanması için uğraşırken Bakü Sovyeti tarafından idare olunmakta olan Bakü'de iç karışıklıklar egemendir. Bakü Sovyeti'nin Başkanı Stepan Şaumyan'a, Lenin ve Stalin tarafından verilmiş olan asıl görevi Kafkasya'nın Sovyetleştirilmesini sağlamak ve Rus ordusunun işgali altında olan Türkiye topraklarında bir Ermeni devleti kurmaktır. Görevini yerine getirmek üzere 22 Ocak 1918'de Tiflis'e giden Şaumyan hükümeti Sovyet idaresine geçmeye çağırılmış bu konuşması üzerine ülkeyi terk etmek zorunda kalmış ve güçlü olduğu tek yer olan Bakü'ye geri dönmüştür.³⁴

Kafkasya'nın Sovyetleştirilmesi ve Bakü'nün elde tutulması Sovyet Rusya için hayati öneme sahipti. Bölge jeopolitik konumunun yanı sıra ekonomik ve siyasi öneme de sahipti. Bakü petrolü Rusya'nın ihtiyacının %83'ünü karşıladığı gibi ihracatı da yapıyordu. I. Dünya Savaşı'ndan yenik çıkan ve iç savaş içerisinde olan Sovyet Rusya yalnızca Bakü petrolü ile güçlenebileceğinin farkındaydı.³⁵ Bakü'nün Rus işgalinden önce şahısların elinde olan Bakü petrol kuyuları işgalle birlikte Çarlık mülkü haline getirilmiş bu durum üretimin düşmesine yol açmıştı. 1872'de kuyuların işletilmesinin serbest bırakılması ve Avrupa sermayesinin ülkeye girişine izin verilmesi üzerine Bakü'de petrol üretimi ve sanayi büyük ivme kazanmıştır. Avrupa teknolojisi ile petrol üretimi artmış; Bakü-Batum ve Bakü-Rostok-Moskova demiryolu hattı açılmış ve Bakü'nün nüfusu hızla artmaya başlamıştır.³⁶ Lenin'in Bakü petrolünün üretim ve sevkinin artırılmasına yönelik özel ilgisi Bakü petrol sanayine 1872'deki gibi bir ivme kazandırdı. Azerbaycan petrol sanayisinin 408 kurumu Bakü Sovyeti'ne bağlı Halk Tasarrufatı Şurası'na devredildi. Bu millileşme ile birlikte Bakü'den Rusya'ya günlük taşınan petrol miktarı 600-700 put³⁷ iken millileşme ile beraber Haziran 1918 tarihinden itibaren 1.3-1.400.000 puta ulaştı. Temmuz ayında ise nakledilen petrol miktarı 2.000.000 puttu.³⁸

33 Yel, agm., s. 566.

34 Baykara, age., 250.

35 Qafarov, agm., 143.

36 Mirza Bala Mehmetzade, "Bakü", *İslâm Ansiklopedisi*, 2. Cilt, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1979, s. 260.

37 1 put - 16 kilogram

38 Qafarov, agm., s. 148-149.

Kafkasya'da tutunamayan Şaumyan, Bakü Sovyeti'ni Kafkasya'daki Sovyet iktidarlarının merkezi yapmaya karar vermiş ve Hıristiyanlardan oluşan Kızıl birlikler oluşturmaya başlamıştı.³⁹ Şehirdeki tek askeri gücün kendi birliklerinde olmasını istediğinden Mart ayı sonunda Azerilerin silahlarının toplatılmasına yönelik bir çağrı yapılmıştır. İtiraz edilmesi üzerine Şaumyan, Taşnaksütyun Partisi ve Ermeni Milli Şurası'ndan aldığı askeri destekle 30 Mart akşamı Müslüman halk üzerine taarruza geçti. 3 gün süren katliamda 10-12.000 Müslüman öldürüldü. Şaumyan yalnızca Bakü ile yetinmeyerek Karabağ, Şamahı, Guba, Lenkeran'da da binlerce Müslüman'ı katletti.⁴⁰

Yaşanan katliamlar karşısında Seym'in Gürcü ve Ermeni temsilcilerinin hiçbir önleyici faaliyette bulunmamış olması Azerbaycan'ın Seym'e olan güvenini boşa çıkartmıştır. Mayıs ayı ortalarında Gürcistan ve Ermenistan Almanya ile Azerbaycan ise Osmanlı Devleti ile gizli görüşmelere başlamıştır. Gürcistan'ın bağımsızlığını ilan etmesine karşılık Almanya 12.000 asker ve Türkiye'ye karşı savunma vaadinde bulunmuştur.⁴¹ Ayrıca Osmanlı Devleti 26 Mart'ta Bolşevik ve Ermenilerin Türk ve Müslümanlara yaptığı katliama son verilmesine ilişkin bir ultiimat göndermiş ve barış görüşmelerine Seym'deki ülkeler bağımsızlıklarını ilan ettiği takdirde başlanacağı belirtilmiştir. Aynı gün Gürcistan ve Ermenistan bağımsızlığını ilan etmiştir.⁴² Hatta 6 Mayıs 1918'de Bolşeviklerle Türklerin birbirleri ile ittifaklarının büyük İslam dalgaları ile karşı karşıya gelmesine sebep olacağı yönünde haberler ortaya çıkmıştır.⁴³ 28 Mayıs'ta ise Azerbaycan bağımsızlığını ilan etmiştir.

Azerbaycan Cumhuriyeti Dönemi (28 Mayıs 1918 - 27 Nisan 1920⁴⁴)

Seym'in feshedilmesinin ardından Azerbaycan'ın yönetimini sağlamak amacıyla Geçici Milli Şura kurulmuştur. Şuranın 28 Mayıs'ta yapılan ilk toplantısında

39 Sadıgov, agm., s. 177.

40 Sadıgov, agm., s. 178.

41 Ramin Sadıgov, agm., s. 180.

42 Tahir Sünbül, *agt.*, s. 65.

43 TİTE. S. 1120, K. 28, B. 40 - 25.07.1336, TİTE. S. 1121, K. 24, B. 95 - 26.07.1336: Aynca Bolşeviklerin Azerbaycan ve Gürcistan'ın arasını bozmaya çalıştıkları, Azerbaycan ve Gürcistan arasında akd edilecek anlaşma için elle kişilik heyetin Tiflis'e gelmiştir.

44 Azerbaycan, sadece 23 ay gibi kısa bir zaman içinde gerek ülke içindeki reformlarla ve gerekse de uluslararası camia da de-facto tanınmıştır. Bağımsızlık beyannamesinde (Azerbaycan İstiklal Beyannamesi) ülkenin başkenti olarak gösterdiği Bakü, Bolşevik Hükümetin elindedir. Azerbaycan Hükümeti'nin, bağımsızlığını ilk tanıyan da Osmanlı Devleti olmuştur. Bu süreçte önemli reformlar yapan Cumhuriyet, 27 Nisan 1920'de Kızıl Ordu tarafından işgal edilmiştir.

Cumhuriyetin ilanına karar verilmiş ve *Azerbaycan İstiklal Beyannamesi* ilan edilmiştir. Altı maddeden oluşan beyanname şöyledir.

1. Bugünden itibaren Azerbaycan halkı egemenlik hakkına sahip olduğu gibi güney ve doğu mavera-yı Kafkasya'dan ibaret bağımsız bir devlettir.
2. Bağımsız Azerbaycan devletinin idare şekli Cumhuriyettir.
3. Azerbaycan Cumhuriyeti bütün milletlerle bilhassa komşu millet ve devletlerle iyi münasebetler kurma arzusundadır.
4. Azerbaycan Cumhuriyeti millet, mezhep, sınıf ve cinsiyet farkı gözetmeksizin bütün vatandaşlarının her türlü haklarını teminat altına alır.
5. Azerbaycan Cumhuriyeti sınırları dâhilinde yaşayan bütün milletlerin serbest bir şekilde gelişmesine imkân tanır.
6. Kurucu meclis toplanıncaya kadar Azerbaycan'ın idaresinde milli şura ve ona karışi sorumlu olan geçici hükümet yetkilidir.⁴⁵

Mehmet Emin Resulzade, Devlet Başkanı olarak belirlenirken geçici hükümeti kurma görevi Fethali Han Hoyski'ye⁴⁶ verilmiştir. Fethali Han Hoyski'nin aynı zamanda İç işleri Bakanı olduğu kabinede Hüseyinpaşa Sultanov Savunma Bakanı, Nesib Yusufbekov Milli Eğitim ve Maliye Bakanı, Mehmet Hasan Hacinski Dışişleri Bakanı, H. Melikaslanov Ulaştırma Bakanı, Ekber Şeyhülislamov Tarım ve İşçi Bakanı, Halil Hasmemmedov Adalet Bakanı, Mehmet Yusuf Caferov

⁴⁵ Alp, *agf.*, 52-53.

⁴⁶ Fethali Han Hoyski (1875-1920), Azerbaycan Halk Cumhuriyeti döneminde ilk üç kabinenin başkanı, beşinci kabinenin dış işleri bakanı, parlamentonun bağımsız milletvekili. 1901'de Moskova Üniversitesinin hukuk fakültesini bitirdi. 1907'de II. Duma'ya milletvekili seçildi. Şubat ihtilalinden sonra Müslüman Milli Şuraları Geçici yürütme konseyininin üyelerinden biri oldu. Mavera-yı Kafkas Seymi'nin üyesi, Mavera-yı Kafkas Federasyonu'nda Adliye Bakanı olarak çalıştı. 1918 Mayıs'ından 1919 Mart'ına kadar Azerbaycan Hükümetinin başkanlığını yaptı. Yusufbeyov'un ikinci kabinesinde Dış İşleri Bakanı vazifesini icra etti. 28 Nisan 1920'de Azerbaycan Sovyet güçlerince işgal edilince Tiflis'e gitti, lakin aynı yılın 19 Haziran'ında bir Ermeni tarafından öldürüldü. Sadıkov; agm., s. 175; Ayrıca bkz. M. Qasımlı - E. Hüseynova, *Azerbaycan'ın Harici İşler Nazırları*, Bakü 2003.

Ticaret ve Sanayi Bakanı ve Hacinski⁴⁷ Devlet Denetim Bakanı olmuştur.⁴⁸ Bakü işgal altında olduğundan yeni Cumhuriyet'in ilk başkenti Gence olmuştur.

Bağımsızlığın ilanından sonra 4 Haziran 1918'de Osmanlı Devleti ile Dostluk ve İşbirliği Antlaşması imzalanmıştır. Antlaşmanın dördüncü maddesine göre Azerbaycan Cumhuriyeti, hükümeti istediği takdirde Osmanlı Devleti iç düzen ve güvenliğin sağlanması için askeri yardımda bulunacaktır.⁴⁹ Azerbaycan bağımsızlığının devamı, Bakü'nün geri alınması ve artan Ermeni olaylarının bastırılması için askeri yardıma ihtiyaç duymuştur. Yardım talebi üzerine bölgeye Nuri Paşa gönderilmiştir. Nuri Paşa, General Şihilinski komutasındaki Müslüman Milli Birlikleri, Tatar Bölüğünden çeşitli unsurlar, gönüllüler ve Osmanlı 5. Kafkas fırkasından oluşan bir İslam Ordusu meydana getirmiştir.⁵⁰ İslam Ordusu ilk olarak Bakü'nün geri alınması için harekete geçti. İslam Ordusu'nun hızlı ilerleyişi, Gökçay'da Bakü Sovyet'i birliklerini yenmişlerdir. İlaveten Bakü'deki açlık şehirdeki savunmayı zayıflattığı gibi Bakü Sovyet'inin otoritesini de sarsmıştır. Bu durum üzerine Kuzey İran'daki İngiliz kuvvetlerinden yardım istenmesine karar verildi. Şehirdeki vaziyetin kötüleşmesi üzerine Bakü Sovyet'inin Es-er, Taşnak ve Menşevik üyeleri Merkezi Hazar Diktatörlüğü adında bir icra organı kurarak Şaumyan ve diğer 26 Bakü Komiserinin idamına karar verdi. Ardından İngiltere'den yardım istendi ve 9-17 Ağustos'ta İngiliz müfrezeleri Bakü'ye geldi. İslam ordusunun 26 Ağustos'ta şehir üzerindeki baskısını arttırması ile şehir 15 Eylül'de ele geçirildi. 17 Eylül'de Azerbaycan Cumhuriyeti'nin başkenti Gence'den Bakü'ye taşındı.⁵¹

47 Mehmethasan Hacinski (1875-1931), Bakü'de dünyaya geldi. 1902'de Petersburg Teknik Enstitüsünü bitirdi. 1913'te kısa bir süre için Bakü şehir idaresinin reisi görevini üstlendi. 1917 yılında Kafkas Müslümanlarının Bakü kongresine katıldı ve kongrenin yürütme kuruluna seçildi. Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ilk hükümetinde dışişleri bakanı görevine getirilen Hacinski 4 Haziran 1918'de imzalanan Osmanlı-Azerbaycan dostluk ve kardeşlik anlaşmasını imzalayanlardan biriydi. Azerbaycan hükümetinin ikinci kabinesinde de dışişleri bakanı olarak görev yapan Hacinski, daha sonra maliye bakanı oldu. 30 Mart 1920'de hükümet istifa ettikten sonra yeni kabinenin teşkilî Hacinski'ye havale edildi. Fakat Hacinski parlamento içindeki partilerle görüşse bile bir sonuç alamadı, hükümeti kuramadı. Azerbaycan, Sovyet orduları tarafından işgal edildikten sonra on yıl kadar Bakü'de değişik işlerde çalışan Hacinski 1930 yılında tutuklandı, 1931 yılında intihar ederek öldü. Sadıkov, agm., s. 175; Ayrıca bkz. M. Qasımlı - E. Hüseynova, *Azerbaycan'ın Harici İşler Nazırları*, Bakü 2003.

48 Alp, *agt.*, s. 51.

49 Toksoy, agm., s. 531.

50 Alp, *agt.*, s. 54.

51 Sünbül, *agt.*, s. 70-71.

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Yıkılması ve Sovyet Rusya'nın İstilas

1919 yılı yazında İngiltere'nin Güney Kafkasya'dan askerlerini çekmesi ve Denikin ordusunun tehlike oluşturamayacak bir hale gelmiş olması Güney Kafkasya cumhuriyetleri için bağımsızlığın başlangıcı olarak görülüyordu. Ancak daha büyük bir tehlike Kızıl ordu birliklerinin Denikin ordusunu takip maksadıyla güneye inmiş olmalarıydı. Bu kuvvetlerin Güney Kafkasya sınırını geçip geçmeyecekleri ise belirsizdi.⁵²

Kızıl Ordu birlikleri sınırı geçmeden önce fikirleriyle Güney Kafkasya Cumhuriyetlerinde güçlenmeye başladılar. 1919 yılı sonunda Azerbaycan hükümetinde komünistlerin etkisi artmaya başladı. Halk arasında da Bolşevik propagandasının etkili olması üzerine hükümet değişikliğine yönelik baskılar arttı. Müsavat partisi içerisindeki sağ-sol fraksiyon çekişmesinin başlamasıyla beraber 2-11 Aralık 1919'da yapılan II. Parti kongresi bile engel olamadı. Sonuç olarak Aralık 1919'da Yusufbekov ikinci defa hükümeti kurmakla görevlendirildi. Bu koalisyon hükümetinde ilk kez İttihad Partisi de yer aldı. Temelde İslami bir parti olan İttihad, Müsavat Partisi'nin Türkçü ve Osmanlı Devleti yanlı politikasına karşı Bolşeviklerin yanında yer almıştı.⁵³

Ülke içerisinde Bolşevik propagandasının yayılmasıyla birlikte Rusya, Azerbaycan üzerinde baskı kurma politikasını yürütmeye başladı. 2 Ocak 1920'de Sovyet Rusya Dışişleri Bakanı Grigori Çiçerin Azerbaycan'a bir nota vererek hükümetin Sovyet Rusya ile görüşmelere başlaması gerektiği belirterek Rusya'nın güneyindeki Beyaz Ordu kuvvetlerinin mağlup edilmesi için ülkeler arasında askeri anlaşmanın sağlanmasını istiyordu. Denikin Ordusu'nun yalnız Rus işçi ve köylülerinin değil Azerbaycan ve Gürcistan işçi ve köylülerinin de düşmanı olduğunu belirterek geç olmadan Azerbaycan halkını Denikin'e karşı mücadeleye davet ediyordu.⁵⁴ Bu notanın gönderilmesindeki amaç Azerbaycan'ı Rusya'nın iç sorunları içerisinde çekmek ve Denikin ordusu gibi bir kuvvet karşısına çıkararak bağımsızlığına son vermektir.⁵⁵

Aynı gün Azerbaycan Devlet Güvenlik Komitesi toplanarak İngiltere'ye konuyla ilgili fikrinin ve Azerbaycan'ın Sovyet Rusya'ya karşı korunmasında nüfuzunu

52 Elçin Neciyev, *Azerbaycan'ın Sovyetler Tarafından İşgali ve Baskı Siyaseti (1920-1937)*, İstanbul Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2010, s. 15.

53 Sünbül, *agt.*, s. 84.

54 Swietochowski, *age.*, s. 174.

55 Neciyev, *agt.*, s. 17.

kullanıp kullanmayacağı sorulmaya karar verildi. Azerbaycan'ın Avrupa'daki temsilcileri durumu Avrupa gündemine getirdiler. Paris Barış Konferansında, Lord Curzon'un önerisi üzerine Azerbaycan ve Gürcistan Cumhuriyetlerinin varlığı *de facto* olarak tanındı.⁵⁶ Ancak Azerbaycan ve Gürcistan'ın savunmasına yönelik yardımın yalnızca cephane sevki ile sınırlı kalacağı askeri birlik gönderilmeyeceği kararı alındı.⁵⁷

23 Ocak'ta Çiçerin Azerbaycan'a ikinci notasını verdi. Ülkeyi Denikin Ordusu'na karşı mücadeleye katılmamakla suçlayarak ittifak önerisini yeniledi. Azerbaycan'ın bağımsızlığının Avrupa devletleri tarafından tanınmasının kendileri açısından önemsiz olduğunu da vurguladı. Çiçerin'in notalarına cevap 1 Şubat'ta Azerbaycan Dışişleri Bakanı Han Hoyski tarafından verildi. Çiçerin'in suçlamaları ve talepleri reddedilerek yalnızca "Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bağımsızlık ve egemenliğinin koşulsuz şartsız tanınması" halinde Sovyet Rusya ile müzakerelere başlanacağı belirtilmiştir.⁵⁸

Sivas'ta bulunan 3. Kolordu Erkân-ı Harbiye Reisi imzalı gazete özetlerini içeren rapor ile istihbarat raporunda Çiçerin'in Azerbaycan ve Gürcistan hükümetlerine nota verdiği ve Denikin ordusunun küçük hükümetlerin bağımsızlıklarına karşı olması sebebiyle savaş açılması ve Sovyet Rusya ile ittifak kurulması teklif edildiği belirtilmiştir. Nota üzerine Azerbaycan'ın Bolşeviklere karşı müdafaa amacıyla bir komite kurduğu ve itilaf devletlerinin geçici surette askeri yardım yapacaklarını vaat ettikleri yer almıştır.⁵⁹ İzmir Müdafaa-yı Hukuk Cemiyeti İstihbarat Kalemi tarafından edinilen bilgiye göre ise Şimal-i Kafkasya Cumhuriyeti Başkanı [Abdülmeccid Tapa] Çermoyef tarafından gazetelere verilen 11 Şubat tarihli notada Gürcistan ve Azerbaycan temsilcilerinin Avrupa ile Bolşevik istilasına karşı yalnızca kendileri için değil Dağıstan içinde yardım istediklerini belirtmektedirler. Bolşevik istilasına karşı duracaklarını beyan edip Dağıstan'ın da egemenliğinin tanınmasını ve Denikin ordusu tarafından yapılan harekâtın sona erdirilmesini istemişlerdir.⁶⁰ Aynı toplantı da temsilciler Ermenistan'ında tanınması için teşebbüste bulunmuşlardır.⁶¹ Askeri yardım mevzu İngiltere'nin askeri birlik

56 Neciyev, *agt.*, s. 15.

57 Neciyev, *agt.*, s. 20.

58 Swietochowski, *age.*, s. 175.

59 TİTE. S. 849, K. 18, G. 50, B. 50 - 31.01.1336, TİTE, S. 861, K. 18, G. 44, B. 44 - 02.02.1336

60 TİTE. S. 918, K. 18, G. 67, B. 67 - 11.02.1336

61 Hüseyin Baykara, *age.*, s. 282.

göndereceğine dair bazı söylentilere yol açmış ve beş bin İngiliz askerinin Azerbaycan'a sevk edileceği haberi Heyet-i Temsili üzerinde büyük bir endişeyle karşılanmıştır.⁶² Bakü'ye Fransız bahriye müfrezeleri çıkarılacağı haberinin de ortaya çıkması ardından yapılan araştırmada her iki haberinde asılsız olduğu ortaya çıkmıştır.⁶³

Bolşevik propagandası bölgede yayılmaya hızla devam etmiştir. 11 Şubat 1920'de Azerbaycan Komünist Partisi (Az. KP) kurulmuş ve devrim karşıtı Müsavat partisi iktidarının yıkılarak silahlı mücadeleye ve işçi hâkimiyetine dayanan bir yönetimin kurulması prensibi benimsenmiştir.⁶⁴ Gürcistan Hükümeti'nin yayın organı olan Barsa gazetesinde yer alan baş makede Bolşeviklerce "Doğu'nun büyük birliği ve inkılâbı" denilen siyasetlerinin Asya ve Müslüman âleminde revaç gördüğü belirtilerek bu halkları Bolşeviklerin kucağına atan sebeplerin başında Avrupa'nın Asya'da takip ettiği baskı ve istila siyasetinin olduğu gösterilmiştir.⁶⁵ Yine Gürcistan bakanlarından birinin Poti'de verdiği nutukta Anadolu'da Bolşevikliğin ilan edildiğini duyurmuştur.⁶⁶

Bolşevik kuvvetlerinin Denikin ordusunu mağlup etmesi ve Kuzey Kafkasya ve Dağıstan'ın işgalini tamamlamış olması üzerine Lenin tarafından Kuzey Kafkasya İhtilal Komitesi Başkanı Grigori Orconkidze'ye 17 Mart 1920'de gönderilen telgrafta Bakü'nün alınmasının şart olduğu ve bütün gayretin bu yönde sarf edilmesi istemiştir. Lenin'in emri üzerine Güney Kafkasya'nın işgaline yönelik hazırlıklara başlanmıştır. Bölgenin zaptıyla görevlendirilen 11. Kızıl Ordu'nun başkomutanlığına Mariusz Levandovski getirilmiştir. Aynı zamanda propagandalar ve asılsız haberler yapılarak halk ve hükümet arasındaki güven ortamı yıkılmaya çalışılmıştır.⁶⁷ Yerli komünistlerin kendi kendilerine güç elde edemeyecekleri düşünüldüğünden Rus Komünist Partisi'nin Kafkasya Bölge Bürosu (Kavbüro) açılarak başkanlığına Gürcü Orconkidze ve başkan yardımcılığına da 11. Kızıl Ordu siyasi komiseri Ermeni S. M. Kirov getirilmiştir.⁶⁸

Bakü'nün işgalini kolaylaştırmak amacıyla Ermenistan Hükümeti, 11. Kızıl Ordu ve Karabağ İhtilal Komitesi tarafından 23 Mart 1920'de Karabağ da bir

62 Kâzım Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1969, s. 433.

63 TİTE. S. 1913, K. 318, G. 35, B. 35 - 08.02.1336

64 Tahir Sünbül, *agt.*, s. 83.

65 TİTE. S. 892, K. 18, G. 37, B. 37 - 05.02.1336

66 Kâzım Karabekir, *age.*, s. 444.

67 Elçin Neciyev, *agt.*, s. 30-31.

68 Tahir Sünbül, *agt.*, s. 84; Swietochowski, *age.*, s. 177.

Ermeni isyanı çıkarılmıştır. Böylece Azerbaycan ordusunun Karabağ'a gitmesi sağlanarak ülkenin doğu sınırı savunmasız bırakılmıştır.⁶⁹ Ay sonunda Az. KP'nin hükümeti devirmek amacıyla halkı galeyana getirip isyanlar çıkarmaya çalıştığıının anlaşılması üzerine ülkedeki Bolşeviklere yönelik tutuklamalar başlamıştır.⁷⁰ Bu durum ülkedeki sol fraksiyonun Yusufbekov hükümetinden yardımlarını çekmelerine yol açmıştır. Hükümet içerisinde ise Dışişleri Bakanı Hoyski ile İç İşleri Bakanı Hacinski arasında görüş ayrılığı Hacinski'nin görevden alınarak Ticaret Bakanlığına getirilmesine yol açmıştır. Ülke içerisindeki huzursuzluklar sonucunda Yusufbekov hükümeti 1 Nisan günü istifa etmiş ve hükümeti kurma görevi Hacinski'ye verilmiştir. Ancak Bolşeviklerden beklediği güvenceyi almaması üzerine görevi iade etmiştir.⁷¹

Ülkedeki siyasi bunalım sürerken Bolşeviklerin bölgedeki gücü gittikçe artmıştır. 10 Nisan'da Erzurum Valisi Reşit Bey tarafından Sivas Müdafaa-yı Hukuk Cemiyeti'ne iletilen Heyet-i Temsiliye kaynaklı habere göre Bolşevik ordusu Dağıstanlılarında yardımıyla Denikin ordusunu tamamen dağıtmış ve Kafkasya'ya hâkim olduğu belirtilirken Azerbaycan ve Gürcistan'daki genel fikrinde çoğunlukla Bolşeviklerden taraf olduğu belirtilmiştir.⁷²

Denikin ordusuna ait Hazar Denizi filosu, Amiral Serçiyef ve Darson kumandası ve Rus ve Azerbaycan bandırası altında kalmak şartıyla Azerbaycan'a teslimi teklif edilmiştir. Teklif hükümetçe kabul olunmuş ancak donanma, amirallerini rehin alan mürettebat tarafından Nargin Adasına getirilerek Rus bandırası indirilip Kızıl bayrak çekilmiş ve Bolşeviklere teslim edilmiştir.⁷³ Mehmet Emin Resulzade ise bu durumu 1828 Türkmençay Anlaşması'na istinaden Hazar Denizinde Rusya bandırası dışında bandıra görmek istemeyen kuvvetlerin, istemedikleri Azerbaycan bandırasına sığındıklarını ifade etmiştir.⁷⁴

Nisan ayından itibaren Azerbaycan'ın Dağıstan sınırında Bolşevik kuvvetleri toplanmaya başlamıştır. Bu husustan Rusya Dışişleri Bakanı Çiçerin'den bilgi istenmişse de herhangi bir cevap alınmamıştır.⁷⁵ 20 Nisan'dan itibaren Anadolu

69 Elçin Neciyev, *agt.*, s. 32.

70 Mehmed Emin Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti: Keyfiyet-i Teşekkülü ve Şimdiki Vaziyeti*, Milli Azerbaycan Neşriyatı, Evkaf-ı İslamiye Matbaası, 1339 (1923), s. 107.

71 Sünbül, *agt.*, s. 85-86.

72 TİTE. S. 1079, K. 20, G. 65, B. 65 - 10.04.1336

73 TİTE. S. 870, K. 24, G. 50, B. 50 - 22.04.1336

74 Resulzade, *age.*, s. 101.

75 Neciyev, *agt.*, s. 36.

Ajansı ve bölgeden gelen istihbarat raporlarında Derbent civarındaki hareketlilik yer almıştır. 20 Nisan tarihli ajans haberinde Dağıstan İslam kıtası tarafından daha önce zapt edilmiş olan Hazar Denizi kıyısındaki Derbent şehrine Bolşevik ordusuna mensup kıtanın girdiği haber verilmiştir.⁷⁶ 24 Nisan'dan itibaren ise Bolşevik düzenli birliklerinin Derbent civarında toplandığı, elli bin kişilik kuvvetin yarısından fazlasının Müslüman Kırgız Türklerinden oluştuğu ve Bakü-Derbent demiryolu hattında Yalama istasyonunda beklemekte olduklarına dair haberler gelmeye başlamıştır. Ayrıca Azerbaycan Hükümetinin de orduyu karşılamaya hazırlandığı bildirilmiştir.⁷⁷

22 Nisan tarihli bir istihbarat raporunda ise Bakü - Moskova güzergâhındaki trenlerin yeniden sefere başlaması Azerbaycan ile Sovyet hükümeti arasındaki görüşmelerin uygun bir safhaya geldiği yönünde yorumlanmıştır.⁷⁸ Anadolu Ajansı'nın 27 Nisan tarihli haberinde de görüşmelerin uygun safhaya geldiği bildirilerek Azerbaycan Hükümeti'nin İtilaf Devletlerinin Halil ve Nuri Paşaların yakalanması ve kendilerine teslimi konusundaki teklifi reddettiğine yer verilmiştir.⁷⁹

Azerbaycan-Sovyet Rusya arasındaki ilişkilerin normalleştigiğine yönelik istihbarata rağmen Lenin tarafından bölgenin işgali ve sonrasına yönelik faaliyetler devam etmiştir. İşgalden on gün evvel A. Serebovski Lenin'i emriyle Bakü bölgesinde petrol sanayi teşkil etmek ve üretimi arttırmak üzere bölgeye göreve getirilmiştir. Ayrıca petrol naklinin hızlandırılmasına yönelik bir talimatta verilmiştir. Bakü'nün işgaline yönelik emir ise zırlı tren kumandanı Yefremof'un anılarına göre 20 Nisan'da verilmiştir.⁸⁰ 27 Nisan'da ise bu emir yalnız Bakü değil tüm Azerbaycan'ın ele geçirilmesi şeklini almıştır. Bakü'ye çıkarılacak birliklerden öncelikle petrol çıkarılan araziye kontrol atna almaları emri verilmiştir.⁸¹

27 Nisan'da Bolşevik kuvvetleri Azerbaycan sınırını geçerek Bakü'ye doğru ilerlemeye başladı. Aynı gün Azerbaycan komünistleri hükümetin feshedilerek 24 saat içinde Az. KP merkez komitesine bırakılması yönünde bir ültimatому

76 TİTE. S. 863, K. 24, G. 49, B. 49 - 20.04.1336

77 TİTE. S. 830, K. 29, G. 70, B. 70 - 06.04.1336, TİTE. S. 895, K. 31, G. 24, B. 24 - 27.04.1336, TİTE. S. 903, K. 31, G. 11, B. 11 - 28.04.1336, TİTE. S. 902, K. 28, G. 37, B. 37 - 28.04.1336

78 TİTE. S. 879, K. 31, G. 72, B. 72 - 23.04.1336

79 TİTE. S. 897, K. 31, G. 74, B. 74 - 27.04.1336

80 Mirza Bala Mehmetzade, *Milli Azerbaycan Hareketi*, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, Ankara 1991, s. 129.

81 Neciyev, *agt.*, s. 39.

Azerbaycan parlamentosuna verdi. Parlamento Hazar denizindeki Bolşevik donanmasının silahları parlamento binasına çevrildi.⁸² Gece yarısına kadar süren müzakereler sonucunda halkın zarar görmemesi ve kan dökülmemesi için belirlenen şartlar çerçevesinde hükümetin devredilmesine karar verildi. Azerbaycan parlamentosu tarafından belirlenmiş olan şartlar şunlardır:

1. Rus Ordusu Bakü'ye girmeden, demiryoluyla doğrudan Anadolu'ya yardıma gidecek.
2. Azerbaycan'ın istiklali ve hâkimiyet hakkı her türlü taarruzdan masun kalacak.
3. Azerbaycan ordusu olduğu gibi kalıp terhis edilmeyecek.
4. Azerbaycan siyasi partileri varlıklarını koruyacak.
5. Eski yöneticiler, hükümet üyeleri ve mebuslardan hiç kimse siyasi suçlarla itham edilmeyecek.
6. Devletin idare şekli tam bir serbestlik içerisinde toplanacak Azerbaycan şuraları tarafından tayin edilecektir.⁸³

Bolşevik kuvvetleri verilen süre dolmadan Azerbaycan sınırını geçerek Bakü'ye doğru ilerlemiştir. 28 Nisan 1920'de Azerbaycan Hükümeti'nin devrildiği ve iktidarın Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti adına Azerbaycan Geçici İhtilal Komitesi'ne (*Azrevkom*) verildiği Rusya'ya bildirilmiştir. Aynı gün *Azrevkom* tarafından Azerbaycan Halk Komiserleri Sovyeti adıyla yeni hükümet kurulmuş ve başkanlığına Neriman Nerimanov getirilmiştir.⁸⁴

Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti'nin kurulması Rusya tarafından memnuniyetle karşılanmış ve Lenin memnuniyetini şu sözlerle ifade etmiştir.

“(…) Bakü'den aldığımız haber ise bizleri çok memnun etmiştir. Bu durum sanayimizin iyiye doğru ilerleyeceğinin sevindirici göstergesidir. Hepimiz, sanayimizin sürekli olarak petrol sıkıntısı çektiğini biliyoruz. Fakat şimdi aldığımız malumatlara göre, Bakü'de de proleter güç Azerbaycan hükümetini devirerek iktidarı ele geçirmiştir. Bu artık sanayimize hayat verecek ekonomik temele kavuştuk demektir.”⁸⁵

⁸² Swietochowski, *age.*, s. 181.

⁸³ Resulzade, *age.*, s. 109-110.

⁸⁴ Alp, *agt.*, s. 82.

⁸⁵ Neciyev, *agt.*, s. 46.

Tite Arşiv Belgelerine göre, İşgal haberi Avrupa basınında önemi bir olay olarak neşredilmiş ve Azerbaycan'ın Sovyet İdaresi'ni ilan ederek Rusya ile ittifak ettiği üzerinde durulmuştur.⁸⁶

Anadolu Ajansı ve istihbarat yazılarında ise şu şekilde yer almıştır. “28 Nisan [13] 36 Çarşamba günü öğleden sonra saat iki de Kırgız Türklerinden mürekkebe Bolşevik İslam Ordusu Bakü'ye dâhil olmuş ve Azerbaycan millet, hükümet ve ordusu tarafından pek parlak tezahürat ve istikbal ile karşılanmıştır.”⁸⁷

Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti'nin kurulmasının ardından Az. KP dışındaki tüm partiler kapatılmış veya komünist partiye katılmıştır. Aynı zamanda eski rejimin üyelerinin tutuklanmaya ve idam edilmeye başlanmıştır. Bu cinayetler zamanla yeni rejime karşı bilim, sanat ve askeri kadroları da kapsar hale gelmiştir.⁸⁸

Ülkenin ekonomik işgali amacıyla sanayi, madencilik, bankacılık, enerji üretimi dâhil özel kuruluşlar ile önemli ticaret malları ve ulaşım-haberleşme kaynakları da devlet tekeline alınmıştır. Devletleştirilen kurumlar arasında Azerbaycan petrol sanayinin bütün kuruluşları ve Hazar ticaret filosu da vardır.⁸⁹

Azerbaycan petrolünün yalnızca ülke içerisinde kullanılacak ve ihracatı yapılacak kısmı hükümet idaresine bırakılmış ancak bu sarf olunacak bu miktarı tayin hakkı Rusya'nın salahiyetine bırakılmıştır.⁹⁰ Bakü'nün işgali ardından devlet depolarında bulunan petrol ve petrol mamullerinin büyük bölümü Rusya'ya bedelsiz olarak gönderilmiştir.⁹¹

Bolşevik işgaline karşı halk direnişleri Mayıs-Haziran aylarında Terter, Gence, Ağdam, Şuşa ve Zakatala'da meydana geldi. Daha sonra Şeki, Şamahı ve Lenkeran'da da birtakım ayaklanmalar oldu.⁹² Direnişlere rağmen Bolşevik kuvvetleri Azerbaycan'ın işgalini büyük ölçüde tamamladı. Ardından Güney Kafkasya ve İran üzerine yeni planlar hazırlandı. İlk plan Gürcistan ve Ermenistan'ın işgali ile Güney Kafkasya'da Bolşevik egemenliğini sağlamaktı. İran

86 TİTE. S. 1019, K. 28, G. 25, B. 25 - 02.06.1336

87 TİTE. S. 909, K. 31, G. 28, B. 28 - 29.04.1336, TİTE. S. 1100, K. 17, G. 56, B. 56 - 02.05.1336

88 Tahir Sünbül, *agt.*, s. 89.

89 Tahir Sünbül, *agt.*, s. 91-92; Alp, *agt.*, s. 84.

90 Resulzade, *age.*, 123.

91 Gömeç, *age.*, 44. (Rusya'ya 300.000 teneke benzin, 25.000.000 teneke gaz yağı, 2.000.000 teneke gazolin, 1.250.000 teneke makine yağı ve 115.000.000 teneke ham petrol gönderilmiştir.)

92 Neciyev, *agt.*, s. 73.

planı ise temelde sosyalist düşüncenin İran egemenliği altındaki Güney Azerbaycan ve Gilan bölgesinde yayılmasını ve bir devrime sebebiyet vermesini amaçlıyordu.⁹³ Zaman kaybedilmeden Mayıs başında ilk plan uygulamaya konuldu.

Sovyet Rusya ve Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti Ordularının Güney Kafkasya Harekâtı

Kafkasya Kızıl Ordusu Kumandanı Orconikidze, yalnızca Azerbaycan içerisinde kalmayarak 2 Mayıs'tan itibaren Müsavat partisi taraftarlarını takip etmek bahanesiyle Gürcistan sınırını geçti. Sınır anlaşmazlığından dolayı Azerbaycan ve Gürcistan arasındaki çatışmalar da Azerbaycan Bolşevikleri 11. Kızıl Ordu ile beraber hareket etmekteydi. Kumandan Orconikidze, Tiflis dâhil Gürcistan'ın tamamını iki hafta içerisinde ele geçirmeyi planlamaktaydı. Ancak Azerbaycan'ın Sovyet Rusya tarafından işgali ertesinde Gürcistan çeşitli önlemler almaya başlamıştır.⁹⁴ Askerî harekâtın yanında ülke içerisinde de propaganda çalışmaları yapılmış; 2 Mayıs'ta Bolşevikler Tiflis caddelerinde "Yaşamın Bolşeviklik!" sloganı atmış aynı gece askeri okul basılarak öğrencileri kendi taraflarına çekmeye çalışmışlardır.⁹⁵ Olaylar büyümeden hükümet tarafından bastırılmıştır. Gürcistan'daki Bolşevik sayısının az olması ve Menşevik görüşün yaygınlığı sebebiyle iç karışıklık çıkarma planları sonuçsuz kalmıştır. Bu sebeple askerî harekâta önem verilmiştir. Durum basın tarafından sınır ihtilafı veya Bolşevikliğin yayılması olarak gösterilmeyerek Anadolu ajansı ve istihbarat raporlarına göre Azerbaycan'ın Bolşeviklerle beraber Gürcistan'daki Müslüman halkın Gürcü ve İngilizlerden kurtarılması isteği olarak yer almıştır.⁹⁶

Mayıs ayı başında Bolşevik ordusunun Gence'ye gelerek Azerbaycan kuvvetleri ile birleşip Gürcistan sınırına yaklaştığı ayrıca bir kolun Tiflis'e doğru ilerlediği ve Gürcistan da seferberlik ilan edildiği haber alınmıştır.⁹⁷ İlerleyen Bolşevik kuvvetleri, Tiflis-Gence demiryolunun kuzeyindeki Silahlı istasyonuna gelmiştir. Tiflis'in 35 km güneydoğusunda bulunan Karayazı istasyonunda, Gürcü kuvvetleri yerli Müslüman halk tarafından bölgeden uzaklaştırılmıştır.⁹⁸

93 Swietochowski, *age.*, s. 186.

94 Gela Guniava, *Türk-Rus İlişkileri ve Gürcistan XX. Yüzyılın İlk Çeyreğinde*, Ankara Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2007, s. 110.

95 Karabekir, *age.*, s. 678.

96 TİTE. S. 944, K. 24, G. 53, B. 53 - 09.05.1336, TİTE. S. 947, K. 28, G. 111, B. 111 - 09.05.1336

97 TİTE. S. 65, K. 28, G. 39, B. 39 - ts. .

98 TİTE. S. 787, K. 28, G. 63, B. 63 - 13.03.1336

İki ülke arasındaki sınır çatışmaları devam ederken Sovyet Rusya'nın Gürcistan'ı ele geçirme siyaseti değişikliğe uğramıştır. Polonya ve General Vrangel kuvvetlerine karşı verilmekte olan mücadele Gürcistan'a yönelik planların ertelenmesine yol açtı. İki ülke ilişkilerini iyileştirmek için Moskova'ya giden Gürcistan heyeti ile 7 Mayıs 1920'de Gürcistan ve Sovyet Rusya Barış ve Dostluk anlaşması yapıldı. İki ülkenin birbirlerini diplomatik olarak tanımalarına yönelik olup anlaşmanın gizli maddesi Gürcistan'a yönelik Bolşevik emellerinin bitmediğinin kanıtıdır. Bu maddeye göre Gürcistan hükümeti Komünist grupların propaganda, toplantı ve basın-yayın faaliyetlerine izin verecektir.⁹⁹

Sovyet Rusya ile anlaşma yapılmış olmasına rağmen Azerbaycan-Gürcistan sınırındaki çatışmalar devam etmekteydi. Anlaşmanın ertesi günü Tiflis'in 72 km güneydoğusunda ve iki ülke sınırında yer alan Poylu Köprüsü'ne saldıran Azerbaycan kuvvetleri püskürtülmüş, zırhlı trenin geçişine izin verilmemiş ve köprü Gürcü askerler tarafından havaya uçurulmuştur.¹⁰⁰ 13 Mayıs'tan itibaren Menşevik Gürcü kuvvetleri Azerbaycan topraklarına saldırmaya başlamış; Zakatala, Karayazı, Borçalı ve Kazak şehirlerinin kendi toprağı olduğunu iddia etmiştir.¹⁰¹ 20 Mayıs'ta Tiflis'in 35 km güneydoğusuna değin yaklaşılarak Burçalı civarında savaş devam etmiştir.¹⁰² 30 Mayıs tarihli 15. Kolordu Kumandanlığına ait istihbarat raporuna göre iki ülke arasında ateşkes yapılarak çoğunluğu Müslümanlardan oluşan 100.000 mevcutlu 11. Kızıl Ordu Bakü'ye geri dönmüştür.¹⁰³ Azerbaycan-Gürcistan sınır çatışması 12 Haziran 1920'de Ağstafa garında imzalanan barış anlaşması ile sona ermiştir. Bu anlaşma ile çatışmalara son verilerek her iki ülkenin karşılıklı saygı ortamında Konsolosluklar açması kararlaştırılmıştır.¹⁰⁴

Sovyet Rusya 11. Kızıl Ordu'ya mensup birliklerle Azerbaycan ile müştereken harekâta başladığı gibi harekât esnasında da cephane yardımında da bulunmuştur. Bakü'deki Bolşevik idareciler tarafından Azerbaycan Hükümeti'ne;

- Elli milyon ruble değerinde altı otomobil,
- Bir adet tank,
- 15 uçak,

99 Guniava, *agt.*, s. 111-112.

100 Karabekir, *age.*, s. 677-678.

101 Neciyev, *agt.*, s. 64.

102 TİTE. S. 987, K. 31, G. 46, B. 46 - 24.05.1336

103 TİTE. S. 1010, K. 31, G. 42, B. 42 - 30.05.1336

104 Neciyev, *agt.*, s. 64-65.

- 15'lik sekiz top,
- 17 mitralyöz,
- 14.000 tüfek,
- 160.000.000 fişek,
- 14 mitralyöz,
- 3.000 tüfekte hediye edilmiştir.¹⁰⁵

Ermenistan'a yönelik harekât Gürcistan harekâtıyla aynı zamanda gerçekleşmiştir. Gürcistan'da olduğu gibi Ermenistan'da da yerli Bolşeviklerden yararlanılarak bir iç karışıklık çıkarılmaya çalışılmıştır. 1 Mayıs'ta Taşnak hükümetine yönelik düzenlenen gösteriler başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Askerî harekâtın başlayabilmesi için Ermenistan ile Azerbaycan arasındaki en temel sorun olan Azerbaycan'a ait Zengezor ve Karadağ'ın aylardır işgal altında bulunmasından yararlanılmıştır. 6 Mayıs 1920'de hem Azerbaycan hem de Rusya'dan iki nota almıştır. Azerbaycan tarafından verilen notada Karadağ ve Zengezor bölgelerindeki Ermeni askerinin tahliyesi, Ermeni askerinin kendi sınırına çekilmesi ve Müslümanlara yapılan katliamın son bulması istenmiştir. Üç gün içerisinde de uygulanması istenmiştir.¹⁰⁶

Rusya ise askerlerin Azerbaycan'da bulunan Ermeni askerlerinin tahliyesini ve Azeri topraklarının iadesini talep ederek gereken 24 saat zarfında, yapılmadığı takdirde harp ilan edeceğini bildirmiştir. Ermenistan hükümeti ise cevabında işgal iddialarının asılsız olduğunu öne sürerek kaçamak bir tavır sergilemiştir.¹⁰⁷

Çatışmanın başlamasının ardından Ermenilerin Azerbaycan'daki ihtilal ertesinde hileye başvurarak Bolşevik olacaklarını ve hatta kısmen olduklarını ileri sürmekte başlamış hatta sınır komşusu olan Müslüman ahaliye de zulmetmekten geri kalmamıştır. 20 Mayıs tarihli 11. Kafkas Fırkasının raporuna göre iki günden beri Dilican taraflarında çok şiddetli top sesleri gelmekte ve bu sesler ara ara başkentte dahi işitilmektedir. Askerî önemi yüksek olan Dilican'da Ermenilerin Kervansaraydan Dilican'a çekilmelerinden dolayı çatışmalar devam etmektedir.¹⁰⁸ Çekilmenin ardından Ermenistan, Kervansarayın 50 km batısında ve Tiflis-Gümrü demiryolu güzergâhında bulunan Karakilise'ye asker sevk etmiştir.¹⁰⁹

105 TİTE. S. 992, K. 24, G. 56, B. 56 - 26.05.1336 , TİTE. S. 996, K. 28, G. 105, B. 105 - 26.05.1336

106 TİTE. S. 787, K. 28, G. 63, B. 63 - 13.03.1336

107 TİTE. S. 787, K. 28, G. 63, B. 63 - 13.03.1336

108 TİTE. S. 713, K. 28, G. 54, B. 54 - 00.00.1336

109 TİTE. S. 987, K. 31, G. 46, B. 46 - 24.05.1336

22 Mayıs'ta Ermenistan Dışişleri Bakanı Hamazasp Ağacanyan Sovyet Rusya'daki mevkidaşı Çiçerin'e gönderdiği telgrafta savunmasız Ermenistan arazisi olan Kervansarayın Bolşevikler tarafından işgalini protesto ederek iki ülke arasındaki dostluğun sağlanması için müzakerelere dahi başlanmış olduğundan askerlerin bölgeden çekilmesini istemiştir.¹¹⁰

30 Mayıs tarihli istihbarat raporuna göre 14.000 mevcutlu Azerbaycan, Dağistan ve Rusya müttefik birlikleri Zengezor'un Sultankız köyünde toplanmışlardır. Kervansarayı ele geçiren Azeri kuvvetleri ile Ermeniler arasında savaş başlamış olup top sesleri Zengibasar'dan işitilmektedir. Ermeniler durumu kendi Bolşevik halkına yönelik bir hareket olarak duyurmuştur.¹¹¹

Gürcistan ve Ermenistan ile olan çatışmalar 29 Kasım 1920'de Gürcistan'ın ve 25 Şubat 1921'de Ermenistan'ın Sovyet Rusya tarafından işgaline değin devam etmiştir.

Kendi toprakları içerisindeki tüm Müslümanları idaresi altına alan Sovyet Rusya hedefini diğer Müslüman milletlere çevirmiştir. 3 Aralık 1917 tarihli "Rusya'nın ve Doğu'nun Bütün Müslüman Emekçilerine" hitaben yazılan yazıya oldukça benzeyen bir yazı hazırlanmıştır. 6 Mayıs 1920 tarihli Rusya Halk Komiserliği Sovyet'i tarafından hazırlanan "*Rusya'nın ve şarkın bütün Müslümanlarına*" başlıklı yazı da Türk, Arap, İranlı ve Hintlilere hitaben şunlar söylenmiştir.¹¹²

"Rus Millet Komiserliği Sovyet'inin ahiren elde edilen tamimidir.

Rusya'nın ve Şark'ın bütün Müslümanlarına:

Kolçak ordularının, Denikin ordularının mahv olmasından daha ehemmiyetli bir mesele Asyai bütün akvamın ve bütün mile-i Muhammediye'nin uyanması ve harekete geçmesidir. Şarkın taksimi için başlayan kanlı muharebelerinde sonu gelmek üzeredir. Düşmanın bütün akvamını kendi boyundurukları altına alan İngiliz yağmacılarının kudretleri, efendilikleri sukut etmektedir. Artık, Rus inkılâp-ı kebirinin darbeleri sayesinde dünyada * ve esaretle eski binaları yıkılıyor. Hükümetler, milletlerin eline geçecektir. Rusya'nın alın teriyle ve kan bahasına çalışan bütün milletleri dünyanın esir milletlerine hürriyet kazandırmak için şerefli bir sulh akd ettirecektir. Rusya, bu mukaddes emel peşinde yalnız değildir. Avrupa'nın Cihan Harbi yüzünden bitkin bir hale gelmiş olan milletleri de ellerini bize uzatmışlardır.

¹¹⁰ Karabekir, *age.*, s. 699-700.

¹¹¹ TİTE. S. 1010, K. 31, G. 42, B. 42 - 30.05.1336

¹¹² TİTE. S. 935, K. 31, G. 37, B. 37 - 06.05.1336

Keza Avrupa'nın meşhur yağmagirlerine asırlarca esir olan büyük Hindistan dahi kendi mebuslarını intihap ederek ve menhus esareti yıkarak ve şark akvamını hürriyete davet eyleyerek kendi eliyle isyan bayrağını kaldırmıştır. Yağmagirlerin ayağı altındaki emperyalizm toprağı yanmaktadır.

Ey Rusya'nın ve Şark'ın İslamları! Ey camileri, ibadethaneleri, meskenleri tahrib ve hakları gasp edilen kimseler sizin, dininiz ve ibadetleriniz, milli ve medeni hürriyetiniz serbest ve el sürülmez bir halde kalacaktır. Serbestçe ve manasız olarak hayat-ı milliye tanzim ediniz. Buna hakkınız vardır. Biliniz ki Rus inkılâp-ı kebirinin Sovyetleri sizin hukukları bütün kuvvetiyle himaye edecektir. Binaenaleyh, bu inkılâba ve onun salahiyetdar hükümetine yardım ediniz.

Ey şarkın Müslümanları! Türkler, Araplar, İraniler, Hindliler! Ey kendi memleketleri, malları, hayatları taksim ve harap edilmek üzere bulunan kimseler!

Sukut eden Çarlık tarafından tanzim edilmiş "İstanbul'un cebren işgali muahedesi yırtılmış ve mahv edilmiştir. Rus Cumhuriyeti ve Millet Sovyeti memleketlerinizin cebren işgalini red eder ve ilan ederiz ki İstanbul Müslümanların elinde kalacaktır. Türkiye'nin taksimine ve Türk Ermenistan bir Ermenistan teşkiline dair olan muahede de yırtılmış ve mahv olunmuştur.

Yine ilan ederiz ki İran'ın imhasına dair muahede de yırtılmıştır.

Yağmagirleri ve memleketinizi boyunduruk altına alan zatları tard eyleyiniz! Artık susulacak devir geçmiştir. Memleketinizin efendisi kendiniz olunuz! Arkadaşlar, kardeşler! Dünyanın esir milletlerinin tahlisini bayraklarımıza yazalım."¹¹³

Ayrıca Sovyet Rusya'nın yıkılan Çarlık rejimi tarafından imza edilmiş olan İstanbul'un işgali Türkiye'nin paylaşılması, Türk topraklarında bir Ermeni devleti kurulması ve İran'ın imhasına yönelik anlaşmaların yırtılmış olduğu belirtilmiştir.¹¹⁴ Gerçekten de bütün bu süreçte Azerbaycan, dil ve köken olarak Türkçeye, inanç–mezhep anlamında İran'a, siyasi açıdan ise Rusya'ya bağlı olan bir milletleşme süreci geçirmiştir¹¹⁵

Bolşeviklerin, 1920 yılına kadar eski Çarlık coğrafyasında iç savaşı kazanıp

113 TİTE. S. 935, K. 31, G. 37, B. 37 - 06.05.1336

114 TİTE. S. 935, K. 31, G. 37, B. 37 - 06.05.1336

115 Akifoğlu, agm., s. 778. Swietochowski 178'den alıntı. 776-795 DOI: 10.1501/Dtcfder_0000001538

üstün duruma gelmeleri, benzer şekilde Kırgızların yaşadığı bölgeler de başta olmak üzere, Türklerin aleyhine bütün Türkistan'da tekrar merkezi otoritenin güçlenmesinin yolunu açmıştır. Kırgız coğrafyasında da ihtilaller ve işgaller, Ruslar tarafından organize edilmiş, yönetilmiştir. Kurulan Sovyet idaresine yerel halk, mecburen ve kasıtlı ve bilhassa dâhil edilmiştir. Bolşevikler, komitelerin kurulması sürecini ve kadrolaşmayı askeri ve silahlı baskıyı bölgede iktidarını yerleştirmek için araç olarak kullanmışlardır.¹¹⁶

Ekim 1917'de Rusya'da vuku bulan ihtilâlden sonra Azerbaycan dâhil tüm Güney Kafkasya, bağımsızlığını ilan etmiştir. Öncelikle, üç Güney Kafkasya Cumhuriyeti, Güney Kafkasya Seym'inde (Seim) birleşmiş, fakat 26 Mayıs 1918'de Gürcistan'ın Seym'den çıkmasıyla Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan kendilerini bağımsız Cumhuriyet ilân etmişlerdir. Sovyet Rusya yöneticileri ise, iç savaş nedeniyle geçici olarak bu durumu kabullenmek zorunda kalmışlardır. Fakat Kasım 1917'de Bakü'de kurulmuş olan Sovyet Yönetimi ve Mayıs 1918'de kurulmuş olan Bakü Halk Komiserleri Kurulu, kendisinin Bakü'nün yetkili kurumu olduğunu beyan etmiş ve böylece Bakü'yü Azerbaycan Cumhuriyeti'nden ayırmıştır. Bakü Halk Komiserleri Kurulu başkanı Stepan Şaumyan, üyeleri ise genellikle Ermenilerdi. Kurul yöneticileri, Lenin'le sıkı ilişki halindeydiler ve amaçları, Bakü'yü Sovyet Rusya'sına bağlamaktı. Başta Lenin olmak üzere Sovyet Rusya'sı, Ermenilere her türlü desteği vererek, Bakü'ye ordu göndermek imkânını arıyorlardı. Lenin, bu fikrini gizli tutmuyor ve yazılarında açıkça "*Bize Bakü petrolü lazım, onu ele geçirmeliyiz*" şeklinde dile getiriyordu.¹¹⁷

Sonuç olarak diyebiliriz ki, Rusya'da ortaya çıkan İhtilaller ve özellikle de Ekim İhtilali, Azerbaycan'ın bağımsızlığına giden yolda en önemli kilometre taşı olmuştur. Bakü şehri Ruslar açısından tarih boyunca daima en önemli kentlerden biri olmuştur. Bu nedenle bilhassa Bakü'de Bolşevik Hükümeti kurulmuştur. Fakat aksine Bakü de Kafkasyalı bağımsızlık yanlısı entelektüellerin toplandığı bir merkez konumuna gelmiştir. Bu da coğrafyadaki birçok grubun (Ermeni'si, Azeri'si ve Gürcü'sünün) birlikte hareket etmesine sebep olmuştur.¹¹⁸

Diyebiliriz ki, 1917 Ekim devrimin Azerbaycan'a en mühim tesiri elbette bağımsızlığını 28 Mayıs 1918 itibarıyla kazanmış olmasıdır. Arşiv belgelerinden

¹¹⁶ TİTE. S. 903, K. 31, G. 11, B. 3 - 28.04.1336

¹¹⁷ Akifoğlu, agm., s. 785.

¹¹⁸ Bilindiği üzere bunlar önce, Kafkasya Ötesi Komiserliği, ardından Kafkasya Ötesi Seymi'ni kurarak bir konfederasyon şeklinde birleşmişler ancak kısa süre içinde dağılmışlardır.

süreci ayrıntıları ile vermeye çalıştık. Görülmektedir ki, Rusya, bölgedeki bu değişiklikleri (Gürcistan Cumhuriyeti, Ermenistan Cumhuriyeti, Azerbaycan Cumhuriyeti'ni) resmen tanımamıştır. Ancak Azerbaycan Cumhuriyeti 23 ay kadar sürmüş olsa da devrim sonrasında bağımsızlık oku artık yaydan çıkmıştır. Daha sonraki süreçte ise, Kafkas İslam Ordusu'nun Kafkasya hareketi sonunda Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ilerde başkenti olacak olan Bakü, her türlü Bolşevik, Eser, Menşevik (azınlıkta olanlar) ve Taşnaklardan temizlenerek özgürlüğüne kavuşturulmuştur.

Kaynaklar**Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü (TİTE) Arşivi Belgeleri**

(Kronolojik olarak sıralanmıştır.)

TİTE. Sıra (S.) 65, Kutu (K.) 28, Gömlek (G.) 39, Belge (B.) 39 - ts. .

TİTE. S. 713, K. 28, G. 54, B. 54 - 00.00.1336

TİTE. S. 849, K. 18, G. 50, B. 50 - 31.01.1336

TİTE. S. 861, K. 18, G. 44, B. 44 - 02.02.1336

TİTE. S. 892, K. 18, G. 37, B. 37 - 05.02.1336

TİTE. S. 1913, K. 318, G. 35, B. 35 - 08.02.1336

TİTE. S. 918, K. 18, G. 67, B. 67 - 11.02.1336

TİTE. S. 787, K. 28, G. 63, B. 63 - 13.03.1336

TİTE. S. 830, K. 29, G. 70, B. 70 - 06.04.1336

TİTE. S. 1079, K. 20, G. 65, B. 65 - 10.04.1336

TİTE. S. 863, K. 24, G. 49, B. 49 - 20.04.1336

TİTE. S. 870, K. 24, G. 50, B. 50 - 22.04.1336

TİTE. S. 879, K. 31, G. 72, B. 72 - 23.04.1336

TİTE. S. 895, K. 31, G. 24, B. 24 - 27.04.1336

TİTE. S. 897, K. 31, G. 74, B. 74 - 27.04.1336

TİTE. S. 903, K. 31, G. 11, B. 11 - 28.04.1336

TİTE. S. 902, K. 28, G. 37, B. 37 - 28.04.1336

TİTE. S. 909, K. 31, G. 28, B. 28 - 29.04.1336

TİTE. S. 1100, K. 17, G. 56, B. 56 - 02.05.1336

TİTE. S. 935, K. 31, G. 37, B. 37 - 06.05.1336

TİTE. S. 944, K. 24, G. 53, B. 53 - 09.05.1336

TİTE. S. 947, K. 28, G. 111, B. 111 - 09.05.1336

TİTE. S. 987, K. 31, G. 46, B. 46 - 24.05.1336

TİTE. S. 992, K. 24, G. 56, B. 56 - 26.05.1336

TİTE. S. 996, K. 28, G. 105, B. 105 - 26.05.1336

TİTE. S. 1010, K. 31, G. 42, B. 42 - 30.05.1336

TİTE. S. 1019, K. 28, G. 25, B. 25 - 02.06.1336

TİTE. S. 1082, K. 24, G. 78, B. 78 - 02.07.1336

TİTE. S. 1083, K. 28, G. 124, B. 124 - 02.07.1336

Telif ve Tetkik Eserler

Akifoğlu, Vugar, “Azerbaycan’da Milli Direniş, (1917-1930)”, *DTCF Dergisi*, 57/2 2017, s. 785.

Alp, Alper, *Azerbaycan’ın Sovyetleştirilmesi*, Gazi Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2004.

Baykara, Hüseyin, *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesi Tarihi*, Azerbaycan Halk Yayınları, İstanbul 1975.

Doğan, Şahin, *Rus Kaynaklarına Göre Doğu Anadolu’daki Ermeni Faaliyetleri (1914-1918)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş 2007.

Gömeç, Sadettin, *Türk Cumhuriyetleri ve Topulukları Tarihi*, Akçağ Yayınları, Ankara 2003.

Karabekir, Kâzım, *İstiklâl Harbimiz*, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1969.

Kurat, Akdes Nimet, *Türkiye ve Rusya: XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri (1789-1919)*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 1970.

Mehmetzade, Mirza Bala, *Milli Azerbaycan Hareketi*, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, Ankara 1991.

Neciyev, Elçin, *Azerbaycan’ın Sovyetler Tarafından İşgali ve Baskı Siyaseti (1920-1937)*, İstanbul Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2010.

Qafarov, Vasif, “Ekim 1917 Devriminden Sonra Bolşevik Rusya’nın Azerbaycan Siyaseti ve Bakü Sorunu”, *Gazi Akademik Bakış*, 2/3 (2008), s. 139-151.

Resulzade, Mehmed Emin, *Azerbaycan Cumhuriyeti: Keyfiyet-i Teşekkül ve Şimdiki Vaziyeti*, Milli Azerbaycan Neşriyatı, Evkaf-ı İslamiye Matbaası, 1339 (1923).

Sadıgov, Ramin, “Rus İhtilallerinin Azerbaycan’a Etkileri: Bağımsızlığa Giden Yol”, *Gazi Türkiyat Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, S. 16 (2015), s. 165-185.

Sadıkov, Ramin, “Şubat Devriminden Sonra Rusya’da İktidar Mücadelesi: Ekim Devrimi’ne Giden Yol”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, 29/48 (2010) s. 101-118.

Sünbül, Tahir, *Azerbaycan'daki Siyasi Partiler (1905'den Günümüze)*, Ankara Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 1996.

Swietochowski, Tadeusz, *Russian Azerbaijan, 1905-1920: The Shaping of National Identity in a Muslim Community*, Cambridge University Press, Cambridge 2004.

Şahin, Enis, *Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2002.

Guniava, Gela, *Türk-Rus İlişkileri ve Gürcistan XX. Yüzyılın İlk Çeyreğinde*, Ankara Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2007.

Yel, Selma, "Azerbaycan Cumhuriyeti Devleti'nin Kuruluşunda Türkiye'nin Yardımları İlhak Amacına mı yönelikti?", Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, S: 24 (1999), s. 563-578.

Toksoy, Nurcan, "Rusya'nın Trans-Kafkasya Politikası ve Komiserlikle Münasebetleri", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XVI/47, s. 491-536.

Toker, Mustafa, "İsmail Gaspıralı ve Dilde Birlik Fikri Üzerine", dergipark.gov.tr/download/article-file/258101.

Bal, Halil, *Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Kuruluş Mücadelesi (1914-1918)*, İstanbul Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 1996.

Mehmetzade, Mirza Bala, "Bakü", *İslam Ansiklopedisi*, 2. Cilt, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1979, s. 259-261.

Ekler

TİTE-A1-Kutu 17, Gömlek 56, Belge 56 –

Sivas 2/5/36

İstihbarat 3531-3517

Sivas'ta İrade-i Milliye Gazetesi Müdüriyeti'ne

Moskova Telsiz Telgraf İstasyonu'nun 27/4/36 tarihli telgrafi hülasasıdır.

4- 28 Nisan 36 Çaharşembe günü öğleden sonra saat iki de Kırgız Türklerinden mürekkebe Bolşevik İslam Ordusu Bakü'ye dâhil olmuş ve Azerbaycan Hükümet ve Millet Ordusu tarafından pek parlak tezahürat ve istikbal ile karşılanmıştır.

3. Kolordu Kumandanlığı Erkan-ı Harbiye Reisi (?)

TİTE-A1-K18G37B37 -

Sivas 5/2/36

İstihbarat

Müdafaa-yn Hukuk Cemiyeti Sivas Heyet-i Merkezîyesi'ne

4- Gürcistan Hükümeti'nin naşir-i efkâr olan Barsa(?) gazetesinde neşredilmiş bir baş makalede Bolşevik siyasetinin Asya da ve Müslüman âleminde revaç bulmakta olduğundan ve Bolşeviklerce takib edilmiş siyasete (Şarkın büyük içtima, inkılâbı) namı verildiğinden bahs eylemekte ve Müslümanları Bolşeviklerin aguşuna atan esbabın başlıcası Avrupa'nın Asya da takib etmekte oldukları taziyik ve istila siyaseti olduğu ve bunun şark milletleri ile Şura Rusya'sı arasında tesadüfî bir ittifak vücuda getirdiği esbabıyla izah olunmaktadır.

3. Kolordu Erkan-ı Harbiye Reisi (?)

TİTE-A1-K18G44B44 -

Sivas 2/2/36

İstihbarat

Müdafaa-yn Hukuk Cemiyeti Sivas Heyet-i Merkezîyesi Riyasetine

1- Bolşevik Hariciye Nazırı, Denikin'in küçük hükümetlerin istiklallerini tanımadığını ____ kendileriyle teşrik-i mesai etmeleri için Azerbaycan ve Gürcistan hükümetlerine bir telsiz göndermiştir.

TİTE-A1-K18G50B50 –

Sivas 30/1/36

Hülasa-yn matbuat

Müdafaa-yn Hukuk Cemiyeti Sivas Heyet-i Merkezîyesi'ne

6-Rus ajansının tebliğine göre Sovyet Hükümeti Hariciye Nazırını Gürcistan ve Azerbaycan hükümetlerine nota vererek Denikin ordusuna karşı harb etmek üzere ittifak teklif etmiş ve Denikin küçük hükümetlerin teşkiline muhalefet eylemesi hasebiyle ve hal-i harbe girilmesini talep eylemiştir. Ve de mahafil-i ictimaiyesi şehrin Bolşeviklere karşı müdafaaı maksadıyla bir komite teşkil eylemişlerdir. İtilaf meseleleri teşekkül edilen müfrezelere ihtiyari surette muavenet ve vadelerde bulunmağı vaad eylemişlerdir.

TİTE-A1-K18G67B67 -

Şimal-i Kafkasya Cumhuriyeti Murahhası Mösyö Çermoyef gazetelere atideki notayı vermiştir:

Gürcistan heyet-i murahhasası reisi Mösyö Çheidze ile azadan _tarafından mezkûr heyet namına verilmiş şifahi izahata göre Gürcistan ve Azerbaycan murahhasları meclis-i ali ile son mülakatları esnasında yalnız verilecek esliha ve mühimmat mukabilinde dağ sekenesinden istikallerini ber taraf ediyorlar. Bolşevik istilasına karşı duracakları yolunda beyanatta bulunmuşlardır. Filhakika Gürcistan ve Azerbaycan murahhasları Şimal-i Kafkasya Dağlı ahalisinden komşu ve dost bir milletten bahs olunacak surette bahs eylemişlerdi. Muma ileyha her şeyden evvel Dağlıların istiklalini tanumasını ve müteakiben Denikin tarafından Şimal-i Kafkasya da vuku bulan harekât-ı tecavüzkarane nin süratle önü alınmasını ileri sürmüştür. İşte ancak bu şerait dâhilindedir ki Kafkasya'nın Dağlı ahalisi bir Bolşevik istilası vuku bulduğu zaman silahlı memleketlerini ve hürriyet-i milliyelerini müdafaa edecektir.

Dersaadet 11/2/336

İzmir Müdafaa-ı Hukuk-ı Osmaniye Cemiyeti Merkez-i Umumisi İstihbarat Kalemî

TİTE-A1-K20G65B65 -

2- Bolşevik orduları da Denikin ordusunu tamamen dağıtmış Dağstanlılar müteffikan Kafkasya da vaziyete hâkim olmuştur. Gürcistan ve Azerbaycan efkâr-ı umumiyyesi ekseriyetle Bolşeviklere taraftar bulunuyorlar.

Sivas Müdafaa-ı Hukuk Cemiyeti Heyet-i Merkeziyesine

Heyet-i temsiliye'den alınan fi 7 Nisan 336 tarihli ajans sureti balaya naklen tebliğ olunur efendim

Fi 10 Nisan 336

Vali Reşit

TİTE-A2-K21G30B30 -Sayfa yok-

6- Batum'da Cemiyet-i Hayriye-i İslamiye'nin ve Bolşevik Kulübü'nün fahri olarak çalıştıkları.

K24G49B49 - Telgraf

Anadolu Ajansı'nın haberine göre

2 - Moskova telsiz telgraf istasyonunun haberine göre Azerbaycan'ın şimalinde kıtaatımız düşmanla harb ediyor. Cenub cephesinde Kırım muntkasında kıtaatımız şiddetli muharebelerle ileriye gitmekte Kafkas cephesinin Karadeniz sahilinde _muntkasında _ kıtaatımız _ boyunca takiplerine devam etmektedir.

Bahr-i Hazar sahilinde daha evvel Dağistan yerli İslam kâtaatı tarafından zabt edilmiştir. Derbent şehrine muntazam Bolşevik ordusuna mensub kâtaat girmiştir.

TİTE-A2-K24G50B50 -

Anadolu Ajansının haberine göre

(...) Rus ve Azerbaycan bandıraları altında kalmak şartıyla Azerbaycan Hükümeti tarafına teslim olunması teklif olunmuştur. Azerbaycan bu teklifi kabul etmemiştir. Bunun üzerine mürettebat amiralleri def ederek donanmayı Bakü şehri karşısında Nargin Adasına götürmüşlerdir. Rus bandırasını indirip yerine kırmızı bayrak çekerek donanmanın Bolşeviklere arz-ı teslimiyet etiklerini telsiz telgrafla Astrahan'a bildirmişlerdir.

TİTE-A2-K24G53B53 -Sayfa yok-

3- Azerbaycan Hükümeti'nin Bolşeviklerle ortaklaşa hareket ederek İngiliz ve Gürcü istilasından kurtulma arzularını şiddetlendiği,

TİTE-A2-K24G56B56 - Telgraf

6- Bakü'deki Bolşevik rüesasının Azerbaycan hükümetine elli milyon ruble mukabilinde altı otomobil, bir tank, on beş tavyare ve on beşlik sekiz top 17 mitralyöz 14 bin tüfek ve 160 milyon fişek vesaire vermiş ve 14 mitralyözle 3000 tüfenkte hediye edilmiştir.

Ajans

TİTE-A2-K24G78B78 -

Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti Reisi Doktor.Nerimanov imzasıyla neşredilmiş mühim beyanname suretidir. Azerbaycan _ ilavesi Azerbaycanlılar _ mukabilinde ___ kullandıkları _ günlere istinad ederek iyi bir halde yaşıyorlardı. İngiliz hemparları olan beyler ve ağalar ve _ bizim bu meşakkatimizden bi'l-istifade devletsiz olduğumuz zannıyla aksi inkılap yapmaya başladılar. Evvelce şurada burada başlayan aksi inkılapta gittikçe hadisesiyle ateşe verdiler. Toprağı köylülere vermeğe ve erzak meselesinin haline mani oldular. Rusya _ kabiri _ Azerbaycan toprağına davet olundu. Derhal imdadımıza koşular ve büyük ___ altına girdiler. İran'ı

TİTE-A2-K28G25B25 - Telgraf

Rus Bolşevikleri Azerbaycan arasında akd olunan ittifak Avrupa matbuatında ehemmiyet-i mahsusa ile nakl ve neşr olunmaktadır. Azerbaycan Sovyet idaresini ilan ederek bu ittifaka talib olmuş ve ona muvaffak şerait dâhilinde akd...

TİTE-A2-K28G37B37 - Telgraf

1- Bolşevik kıtaat-ı muntazaması Derbent civarında toplanmıştır. Nısfından ziyadesi Kırgız İslam Türklerinden ibaret olan elli bin kişilik Bolşevik kuvveti Derbent-Bakü civarındadır. Azerbaycan Bolşevik kıtaatını kabul ve istikbal hazırlatmıştır. 23 Nisan tarihinde hudut - Batum arasındaki bir demiryolu köprüsü o muntka Müslüman tarafından tahrip edilmiştir.

TİTE-A2-K28G39B39

1- Ecnabi hükümeti mümessillerinden biri Bolşevik kıtaatının Azerbaycan'da Gence şehrine dahil olduğunu ve kuvvetli Bolşevik kıtaatının her taraftan Gürcistan hudutlarına takrib eylediğini ve Tiflis'e doğrudan bir kolun ilerlemekte olduğunu ve Gürcistan hükümetinin Bolşeviklere karşı seferberlik ilan ettiğini söylemiştir.

TİTE-A2-K28G52B52 - sayfa yok -

6- Moskova'da toplanan beynelmil üçüncü kongrede, bir İslam Kongresi'nin Bakü'de toplanması için karar alındığını,

TİTE-A2-K28G54B54 - (belge biraz silik)

1- ... Bolşevik ordularının Azerbaycan ile anlaşarak bu memlekete dâhil olduktan sonra Gürcistan Ermenistan hudutları malumdur Ermeniler bir tarafın hile ile tahlis-i nüfus edebilmek üzere Bolşevik olacaklarını ve hatta kısmen olduklarını ileriye sürmektedirler ve iki taraftan kendileri ile hem hudut olan havali-i İslamiye'ye taarruzlarda bulunmaktan hali kalmıyorlardı. Bu vaziyete ait malumat-ı mühimmeyi muhtevi olarak On birinci Kafkas fırkasının 20 Mayıs 36 tarihli raporu ber vech-i ati aynen veriyoruz. İki günden beri Dilican cihetlerinden pek şiddetli top sesleri geliyor. Bu sesler aralık aralık başkentte ve _ taraflarında bulunan ahali tarafından da işitilmektedir. Ermeniler Kervansaraydan ve Dilican'a çekildikleri ve raporun _ bulunan _ olmak itibarıyla ehemmiyet-i askeriyesi ziyade olan Dilican'da _ muharebeler cereyan ettiği anlaşılmaktadır.

TİTE-A2-K28G63B63

1- Son dakika Bolşevik kuvvetleri Tiflis ile Gence arasındaki demiryolu üzerinde ve Azerbaycan Gürcistan Ermenistan hudutlarının birleştiği muntkannın şimalindeki Silahlı İstasyonu'na vasil olmuşlardır. Tiflis'in otuz beş kilometre şark-ı cenubunda bulunan Karayazı İstasyonundaki Gürcü kuvveti o muntkadaki İslamlar tarafından tard ve Tiflis'e çekilmeye mecbur olmuşlardır.

8- Son dakika Azerbaycan Sosyalist Vekaleti 6 Mayıs'ta Ermenistan hükümeti ber vech-i ati bir ultiimatot vermiştir. Azerbaycan Sosyalist hükümeti Azerbaycan namına mevadd-ı atıyyenin icrasını Ermenistan hükümetinden talep eder. Karadağ ve Zengezor muntkalarının Ermeni askerinden tahlisi ve Ermeni askerinin Ermenistan hudutlarına kadar çekilmesi ve İslamların katliamına nihayet verilmesi lazımdır. Bu mevaddın kabul veya âdem-i kabulü üç gün zarfında bildirilecektir.

9- Ermenistan Hükümet-i Cumhuriyesi Azerbaycan da bulunan Rus Sosyalist vekilleri dahi atideki notayı almıştır. Sosyalist Azerbaycan'da bulunan Ermeni askerlerinin ihracı ve Sovyet Azerbaycan arazisinin tahliye edilmesi Rusya Sosyalist Hükümeti namına talep olunur. Bu nota tarih vusulünden itibaren yirmi dört zarfında kabul edilecek aksi takdirde Rusya Sosyalist Hükümeti'ne ilan harp edilmiş nazarıyla bakılacaktır. Bundan mütevellid mesuliyet Ermenistan hükümetine aittir.

Anadolu Ajansı 13-3-36

TİTE-A2-K28G105B105

8- Bakü'deki Bolşevik rüesasının Azerbaycan hükümetine elli milyon ruble mukabilinde altı otomobil bir tank 15 taryare ve on beşlik sekiz top, 17 mitralyöz, 14 bin tüfenk, 16 milyon fişenk vesaire vermiş ve 14 mitralyözle 300 tüfenkte hediye etmiş olduklarını aynı gazete yazıyor.

Anadolu Ajansı 26-5-36

TİTE-A2-K28G111B111 - Sayfa yok-

9-Azerbaycan İslamlarının Bolşeviklerle beraber Gürcistan'daki İslam ahaliyi kurtarmak arzularının şiddetlendiğini,

TİTE-A2-K28G124B124 - (belge çok silik)

Anlamış olmaktan dolayı bizim Kızıl Ordumuzun Türkiye ve İran'a geçmesine mani olmak için kendi memurları olan Deniken mensubu beyleri Azerbaycan'a gönderdikleri ve Dağıstan'da her türlü irtikablarla mühim zabıterleri vasıtasıyla İngiliz - istinaden satın alınacak _ bulunmuşlardır. Binaenaleyh Kızıl Ordu her ne hal olursa olsun Gence'deki aksi istilayı mahv etmeye Gence hükümetine emir almış ve bize göndermiştir. Mahaza Gence etrafındaki _ inkılabı istizan etmemiş ve Kızıl Ordu'nun Gence'ye muvasalatı yaşasın diye karşılayarak şenlikler yaptırıldığı gün bütün Azerbaycan _ Kırmızı Azerbaycan da kalacağı _ biri Türkiye ve İranda tahakküm eden İngiliz _ hıyanet edeceği için Rusya ile ittifaktan başka çare yoktur. Binaenaleyh bir an evvel _ mahv eden şarkta _ can veren mazlumların _ halas edelim. İngiliz altınlarına kabilen beyler vatan başına toplanan _ olsun ve Azerbaycan Şurası _ Doktor Nerimanof _ teşkili üzerine Avrupa siyasetindeki inkişafat ve _ ediliyor _ taraftan İtalya'yı İngiliz tahakkümüne _ matuf olarak takip edilmiş siyasete sevkî daha _ bir şekilde ve büyük bir ..

TİTE-A2-K28G196B196 - Sayfa yok-

7-Bolşeviklerle müştereken İslam Ordusu'nun Gürcistan' a karşı harbe başladığını,

TİTE-A2-K29G70B70 - Sayfa yok-

Anadolu Ajansı Haberine göre: Bolşevik Kıttaat-ı Muntazaması'nun Derbent ve civarında toplandığı, Kırgız İslam Türklerinden oluşan elli bin kişilik bir kuvvetin Derbent ve Bakü arasında olduğu,

TİTE-A2-K31G11B11

Bolşevik kıtaat-ı muntazaması Derbent civarında toplanmıştır. Nisfından ziyadesi Kırgız İslam Türklerinden ibaret olan elli bin kişilik Bolşevik kuvveti Derbent ile Bakü arasındadır. Azerbaycan Bolşevik kıtaatı kabul-i istikbal hazırlanmıştır.

TİTE-A2-K31G24B24

Erzurum 27/4/36

Erzurum Müdafaa-yı Hukuk Heyet-i Merkezîyesine

24 Nisan 36 tarihli mevsub istihbaratdır.

I- *Bolşevik kıtaatı muntazaması Derbent civarında toplanmıştır. Nisfından ziyadesi Kırgız İslam Türklerinden ibret olan elli bin kişilik Bolşevik kuvveti Derbent ile Bakü arasında Azerbaycan üzerinde Yalama İstasyonu muntakasında hal-i intizardadır. Azerbaycan Hükümeti de Bolşevik kıtaatını istikbale hazırlanmıştır.*

TİTE-A2-K31G28B28

Erzurum Müdafaa-yı Hukuk Heyet-i Merkezîyesine takdim:

I- *28 Nisan 36 Çarşamba günü öğleden sonra saat ikide Kırgız Türklerinden mürekkeb Bolşevik İslam ordusu Bakü'ye dâhil olmuş ve Azerbaycan millet, hükümet ve ordusu tarafından pek parlak tezahür ve istikbal ile karşılanmıştır.*

TİTE-A2-K31G37B37 -

Müdafaa-yı Hukuk Erzurum Heyet-i Merkezîyesine

6 Mayıs [13]36

Rus Millet Komiserliği Sovyeti'nin ahiren elde edilen tamimidir.

Rusya'nın ve Şark'ın bütün Müslümanlarına:

*Kolçak ordularının, Denikin ordularının mahv olmasından daha ehemmiyetli bir mesele Asyayı bütün akvamın ve bütün millet-i Muhammediye'nin uyanması ve harekete geçmesidir. Şarkan taksimi için başlayan kanlı muharebelerinde sonu gelmek üzere. Düşmanın bütün akvamını kendi boyundurukları altına alan İngiliz yağmacılarının kudretleri, efendilikleri sukut etmektedir. Artık, Rus inkılâp-ı kebirinin darbeleri sayesinde dünyada * ve esaretle eski binaları yıkılıyor. Hükümetler, milletlerin eline geçecektir. Rusya'nın alın teriyle ve kan bahasına çalışın bütün milletleri dünyanın esir milletlerine hürriyet kazandırmak için şerefli bir sulh akd ettirecektir. Rusya, bu mukaddes emel peşinde yalnız değildir. Avrupa'nın Cihan Harbi yüzünden bitkin bir hale gelmiş olan milletleri de ellerini bize uzatmışlardır. Keza Avrupa'nın meşhur yağmağirlerine asırlarca esir olan büyük Hindistan dahi kendi mebuslarını intihap ederek ve menhus esareti*

yıkarak ve şark akvamını hüriyete davet eyleyerek kendi eliyle isyan bayrağını kaldırmıştır. Yağmagirlerin ayağı altındaki emperyalizm toprağı yanmaktadır.

Ey Rusya'nın ve Şark'ın İslamları! Ey camileri, ibadethaneleri, meskenleri tahrib ve hakları gasp edilen kimseler sizin, dininiz ve ibadetleriniz, milli ve medeni hüriyetiniz serbest ve el sürülmez bir halde kalacaktır. Serbestçe ve manasız olarak hayat-ı milliyenizi tanzim ediniz. Buna hakkınız vardır. Biliniz ki Rus inkılâp-ı kebirinin Sovyetleri sizin hukukları bütün kuvvetiyle himaye edecektir. Binaenaleyh, bu inkılâba ve onun salâhiyetdar hükümetine yardım ediniz.

Ey şarkın Müslümanları! Türkler, Araplar, İraniler, Hindliler! Ey kendi memleketleri, malları, hayatları taksim ve harap edilmek üzere bulunan kimseler!

Sukut eden Çarlık tarafından tanzim edilmiş "İstanbul'un cebren işgali muahedesi yırtılmış ve mahv edilmiştir. Rus Cumhuriyeti ve Millet Sovyeti memleketlerinizin cebren işgalini red eder ve ilan ederiz ki İstanbul Müslümanların elinde kalacaktır. Türkiye'nin taksimine ve Türk Ermenistan bir Ermenistan teşkiline dair olan muahede de yırtılmış ve mahv olunmuştur.

Yine ilan ederiz ki İran'ın imhasına dair muahede de yırtılmıştır.

Yağmagirleri ve memleketinizi boyunduruk altına alan zatlara tard eyleyiniz! Artık susulacak devir geçmiştir. Memleketinizin efendisi kendiniz olunuz! Arkadaşlar, kardeşler! Dünyanın esir milletlerinin tahlisini bayraklarımıza yazalım.

TİTE-A2-K31G42B42

On Beşinci Kolordu Kumandanlığı

Erkan-ı Harbiye İstihbarat

Erzurum 30 Mayıs 36

Mevsuk istihbarattır:

1- *Mevcudu (100.000) ve ekseriyet-i azimesi İslam olan On Birinci Bolşevik Ordusu Bakü'ye vasıl olmuştur. Azerbaycan kuvvetleriyle müstereken Gürcistan'la muharebe eden Bolşevik kutaatı 11'inci Bolşevik ordusu aksamındadır. Ayrıca Kırmızı Ordu'ya mensup (40.000) kişilik bir kuvvetin Vilad-ı Kafkas'tan Bakü'ye müteveccihen hareket ettiği Ermeni gazeteleri yazmaktadır.*

2- *Azerbaycan, Dağistan ve Bolşevik müttelik kutaatından mürekkep (14.000) kişilik bir kuvvet Zengezor'un Sultankaz karyesi havalisine tahaşşüd etmektedir.*

3- *Kervansaray'ı işgal eden Azerbaycan kutaatı ile Ermeniler arasında muharebat başlamıştır. Zengibasar'dan top sesleri işitilmektedir. Ermeniler bunu kendileriyle Ermeni Bolşevikleri arasında muharebe oluyor diye ilan etmektedirler.*

15. Kolordu Kumandanı

Mirliva

Kazım Karabekir

TİTE-A2-K31G46B46

Müdafaa-yı Hukuk Erzurum Heyet-i Merkeziyesi'ne

Erzurum 24 Mayıs 36

I- 20 Mayıs 36 tarihli istihbarata nazaran Azerbaycan ve Bolşevik müttefik kıtaatıyla Gürcistan arasındaki muharebat Tiflis'in 35 kilometre cenub-ı şarkisinde Burcalı muntkasında devam etmektedir.

Ermeniler, (Kervansaray)ın 50 kilometre garbında ve Tiflis - Gümrü demiryolu üzerinde Karakilise muntkasına kuvvet sevk etmektedirler.

TİTE-A2-K31G47B47 - Ukrayna cephesi -

On Beşinci Kolordu Kumandanlığı

Erkan-ı Harbiye İstihbarat

Erzurum 30 Mayıs 36

Moskova telsiz telgraf istasyonunun 29 Mayıs 920 tarihli ve 217 numaralı telgrafından hülasadır.

I- Kırmızı Sahra Ordusu'nun 27 Mayıs 920 tarihli harekât-ı harbiye raporu:

a) Donaburg cenubunda (Siventbank) istikametinde kıtaatımız Poştavi [Poshtova] kasabasının civarını zapt ettiler.

b) Volodoçno [Volodomor] istikametinde muvaffakiyetli ve şiddetli muharebat olmuştur. Kîpedia ve Doğlikof kasabalarını zapt ettik. Divizino Nehri'ni geçen kıtaatımız Krapşk Kasabası'na taarruz ediyorlar.

c) Borisof [Borisov] muntkasında Zehambin şehrinin garbinde düşmanı her yerden tard ettik.

d) Hava ___ filomuz Borisof-Minsk demiryolu muntkasındaki düşman mevazîine tesirli bombalar atmıştır.

e) Kiyef [Kiev] cenubu garbisinde Taraşçansk muntkasında Taraşcan [Taras Shernecka] şehrini ve bu şehrin garbinde kırk verstlik bir cephe dâhilindeki köyleri bi'l-hücum zapt ettik.

f) Ganirsk muntkasındaki kıtaatımız Ganzin [Khazhyn] şehri önünde muharebe etmektedir

TİTE-A2-K31G72B72 -

Müdafaa-yı Hukuk cemiyeti Erzurum Heyet-i Merkeziyesi'ne

23/4/36

22 tarihli mevşuk istihbarattır.

I- Bakü Moskova arasında trenler işlemeye başlamıştır. Azerbaycan'la Sovyet Hükümeti arasında müzakeratın müsait bir safhaya girdiği anlaşılıyor.

TİTE-A2-K31G74B74

Azerbaycan Hükümeti'yle Rus ve Sovyet Hükümeti arasındaki müzakere müsait bir safhaya girmiştir.

Düvel-i itilafiyenin Halil ve Nuri paşaların tevkifiyle kendilerine teslimi teklifini Azerbaycan Hükümeti red etmiştir.

TİTE - A10

Sayfa 284, Sıra 1913, Kutu 318, Gömlek 35, Belge 35 -

15. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir'in 20. Kolordu Kumandanlığına gönderdiği; 1- Bolşeviklerin Derbent havalisine kadar geldiklerini, 2- Fransız basınında Bakü'ye bahriye müfrezeleri çıkarılacağı yolunda haberin araştırıldığı, netice de 30 Ocak tarihine kadar Bakü'de hiçbir yabancı kuvvetin bulunmadığını bildiren istihbarat raporu.

